

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ
ХАБАРШЫ

№1 (55)
2018

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ХАБАРШЫ

**№ 1 (55)
2018**

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының бюллетені

**ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ
ХАБАРШЫ**

№1 (55)

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт
министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Редакциялық алқаның төрағасы
А.Мұхамедіұлы

Редакциялық алқа

Қ.Борашев
Ғ.Мелдешов
М.Бақтиярұлы
С.Абдрахманов
М.Ахметов
Ж.Жақсымбетов
Д.Оманұлы
Б.Сағын
Д.Қыдырәлі
М.Айымбетов
С.Әлісжан
Ж.Әшімхан
Ж.Шағатай

*ҚР Мәдениет, ақпарат
және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркеліп,
тіркеу туралы
2002 жылғы 27 мамырда
№2993 – Ж куәлігі берілген.*

Бас редактор
Ш.Құрманбайұлы

Жауапты хатшы
Қ.Есентаев

*Шерубай Құрманбайұлы,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының
докторы, профессор*

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ДАМУЫ ҚАҒИДАТТАРЫ

Терминология қағидаттарын талқылау барысында оны бұл-жымас заң, нақты ереже, қағида ретінде түсінетіндер де бар екені анықталды. Соған байланысты біз нені «терминология қағидаттары» деп түсініп жүргенімізді нақтылап айта кету қажеттілігі туындап отыр. «Қағидат» (принцип) сөзі «белгілі бір теорияның, ілімнің, ғылымның және тағы басқаның негізгі, шығу көзі» және «бір нәрсеге қатысты көзқарас, сенім» деген мағыналарды білдіреді. Қағидат – ғылыми теориялар мен заңдар, заң құжаттарын, ережелер мен қағидаттар жасауға негіз болатын тірек. Терминология қағидаттарына осы екі мағынаның да бірдей қатысы бар. Қазақ тіл білімінің даму тарихында ұлттық терминдер қорын жасау мен қалыптастыру, ішкі және сыртқы көздерді пайдалана отырып оны жетілдіру, дамыту кезінде басшылыққа алынатын жалпы бағыт-бағдар беруші негізгі ұстанымдарды – терминология қағидаттары деп тану ғылыми ұғым ретінде орныққан. Сондықтан біз қағидат белгілеу мәселесін талқылау кезінде бұл ұғымды осылай түсіне отырып сөз өрбітсек, сындарлы сұхбат құруға мүмкіндік аламыз деген пікірдеміз.

Қазақ терминологиясының кейінгі бір ғасырдағы даму тарихын ой сарабынан өткізер болсақ, терминология қағидаттарын белгілеу елдің, ұлттың саяси-экономикалық, рухани-мәдени өмірінде елеулі өзгерістер болған кезеңдерде күн тәртібіне шыққанын көруге болады. Оған ХХ ғасырда жасалып, қолданыста болған, ұсынылған төмендегі үш кезеңнің қағидаттары нақты дәлел бола алды.

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ білім-паздарының 1-съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қа-

лыптастырудың алғашқы қағидағтары бекітілді. Съезде терминологияны қалыптастырудың басты қағидағтарын белгілеу жөніндегі баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. «Қазақша пән сөздер тақырыпты Елдестің баяндамасы» негізінде сиез қаулысы қабылданды. Ол қағидағтар мыналар:

Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын. Қазақша сөздерден түбірге жұрнақ жалғап, жаңа сөз шығарғанда, – жұрнақтарды Елдестің баяндамасында айтылған жолмен талғап алуға тиіс.

Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, – ондай сөздер жатырқамай алынсын.

Иауропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, – жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын;

1. Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын.

2. Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орыс, қазақша ілім кеңесі, – жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын; пән сөздер әуелі ілім кеңесінің жанында өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің өзіне дербес кемесиелерде тексерілетін болсын; Кемесиенің қабылдап алған сөздері баспасөз жүзінде жарияланып, көптің сынына түскеннен кейін, ілім кемесиесінің қарауына тапсырылып, сонда бекіп шығатын болсын;

3. Қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітебі болып жазылып шығарылсын.

Бұл қаулыға қосымша есебінде, Әлиқанның: қағаз бетіне кісінің аты-жөнін жазғанда, орысшаға еліктеп, әкесінің атына «оп» деп қосып жазу қалсын – деген ұсынысы тіркелді.

Е.Омарұлының баяндамасында ұсынылған жобаға Нәзір Төрөкұлұлы, Манан Тұрғанбайұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ишанғали Арабайұлы сияқты сиез делегаттары өз тараптарынан пікір білдіріп, ұсыныстарын енгізген. Қабылданған қаулыда сол ұсыныс-пікірлер де ескерілді.

Бакуде өткен Бірінші бүкілодақтық түркологиялық құрылтайда А.Байтұрсынұлының баяндама жасағанын ескерсек, оның бұл іске тікелей қатысы болғанын, қосқан үлесінің үлкен екенін көруге болады. Ондағы Ахаңның ұсынған қағидаттары мыналар:

А) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек. Қай жерде және кім бастырып шығарса да баспа өнімдері, газет-журналдар, кітапшалар пайда әкелуі үшін, тіл қалың көпшілікке түсінікті болуға тиіс. Сонда аз ғана пайызды құрайтын сауаттылар көптеген сауаты жоқтарға қызмет көрсете алады.

Б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу. Олай етуіміздің себебі: 1) туыстас тілдердің көптеген сөздерінің тұлғалары бірдей болмаса да олар ортақ түбірден тараған, сол себепті туыстас емес тілдердің сөздеріне қарағанда оларды түсіну жеңіл және естігенде де, айтқанда да бөтен болып сезілмейді; 2) түркі халықтары қашанда өзара қарым-қатынаста болған және бола да береді, сондықтан да бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірден өрбімесе де өзге тілдің тұтынушыларына таныс болуы мүмкін.

В) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек. Оларды алмастыруға болатын қазақ сөздері болған жағдайда таңдауды қоғамның өзі жасауы үшін, екеуі де қатар алынуға тиіс. Жаппай қолданылатын деп біз араб сөздерін емес, қазіргі кең тараған еуропа сөздерін айтып отырмыз. Араб сөздеріне қарағанда оларға басымдық беріп отыруымыздың себебі біз қазір араб емес еуропа мәдениетіне ден қойып отырмыз. Еуропа мәдениетінің барлық жетістіктері тұтастай еуропа тілдерінде атала алады. Алайда кірме терминдер біздің қазақ тілінің айтылуына бағынуға тиіс, яғни оларға тілдің қалыпты артикуляциясынан бастау алатын біздің тіліміздің дыбыстық заңдылықтары үстемдік етуі (таратылуы) керек. Шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету үшін, бұл міндетті түрде солай болуы қажет.

Г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек. Бұл дегеніміз, біріншіден, құрамында қазақ тіліне жат дыбыстары бар барлық сөздердің тиісті төл дыбыстарымызбен алмастырылады, екіншіден, кірме сөздердің жұрнақтары қазақ жұрнақтарымен алмастырылады, үшіншіден, қосарлы дыбыстардың біреуі ғана қабылданады, төртіншіден, қазақ тіліне жат қосымшалар Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау т.б. сияқты тілге қажетті талап шеңберінде өзгертілуге тиіс» 2.

Осылайша Бірінші бүкілодақтық түркологиялық құрылтайда жасаған баяндамасында А.Байтұрсынұлы қазақ білімпаздарының 1924 жылғы сиезінде қаулымен бекітілген терминологияны дамыту қағидаттарын өзгелерге үлгі ретінде ұсынды. Оның бұл ұсынысы құрылтайға қатысушы түркітілдес елдерден келген ғалымдар тарапынан да қолдау тапты.

Мәселе **Мемлекеттік терминология комиссиясы қолданатын қазақ әдеби тілі терминологиясының қағидаттары** (*Мәдени қызметкерлер съезінде мақұлданған*):

1. Әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылмайтын, халықаралық біртұтас белгілері бар революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный, т.б. сияқты терминдер қазақ тіліне аударылмай, сол халықаралық біртұтас белгіленуінде қабылдансын.

2. Әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылатын производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение және т.б. сияқты халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылсын. Егер де аударылуға тиісті терминнің қазақ тілінде баламасы болмаса немесе оның қазақ тіліндегі аудармасы оны түсініксіз ететін болса (кей жағдайларда терминнің мағынасын бұрмаласа), онда тиісті орыс сөзі қабылдансын: словие, состав, клетка, слет және т.б.

3. Түрлі пәндерде белгілі бір мағынада немесе бір-біріне жақын мағыналарда қолданылатын терминдер бірдей белгіленсін: форма – *forma* (философияда және физикада), материя – *materija* (философияда және физикада), корень – *tybir*

(математикада, ботаникада және лингвистикада), морфология – *morpologija* (ботаникада және лингвистикада), реакция – *reaksija* (химияда, биологияда, саясатта), экскурсия – *ekiskursija* (білім беру саласында және физиологияда).

3. Түрлі жағдайларда әртүрлі мағына беретін мануфактура (тарихи-экономикалық және тауарлық мағынада), продукт (өндіріс өнімі және азық-түлік мағынасында), легенда (фольклорлық жанр ретінде және аннотация ретінде) және т.б. осы сынды терминдер бір пән үшін термин ретінде қабылдансын, қалған жағдайларда аударылсын. Мысалы, мануфактура экономикалық дамудың кезеңі ретінде термин де (аударылмайды), ал тауар түрі ретінде термин емес (аударылады).

4. Халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады. Егер қазақ тілінде кей дыбыстар болмаған жағдайда (бұл терминдерді беру үшін), олар қазақ әліпбиі шегіндегі әріптермен бейнеленеді (форма – *porma*, химия – *gijmija*, революция – *rebolutsija* және т.б.).

5. Қазақ тіліне аударылған терминдер (2-тармақты қара) өзінің ғылыми мазмұнын сақтаулары қажет. Оларды аудару кезінде қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін қатаң ескеріп, терминдерді түсініксіз қылып жіберетін жасанды сөз жасау амалдарын қолданбау керек. Мәселен, *berilis* – передача, *kөpkiл* – многоугольник, *toqьma* – текстиль, *тақирijbe* – практика, т.б.

6. Есім және етістік-есім формасында берілген терминдер сол күйінде қабылдансын (изация, ификация, ация формальдық элементтері арқылы жасалған «машинизация», «электрификация», «объективация» сынды каузативтік формасы бар сөздерді ескермегенде; олар қазақтың *macijnalandьruv, elektirlendiryv, obijektiptenyv* формаларына сәйкес келеді).

-ский, -ный жұрнақтарымен аяқталатын сын есімдерден жасалған анықтауыш халықаралық терминдер қазақ тілінде қысқа түрінде, яғни -ский, -ный-сыз қабылдансын: популярная книга – *popular kitap*; абсолютная величина – *absolut cama*; буржуазная идеология – *burcuas ijdeologija*; экстенсивное хозяйство – *ekstensijp caruvacьььq*, дифференциальное уравнение – *dijperensijal теңgerme*.

Профессор Құдайберген Жұбанов ұсынып, 1935 жылы Мәдени қызметкерлер съезі бекіткен бұл қағидаттар 90-жылдарға дейін басшылыққа алынып келді.

1959 жылы Мәскеуде өткен мәжілісте айырмашылықтарды мейілінше азайту қағидатын (*принцип минимальных расхождений*) белгілеп, ендігі жерде терминологиялық жұмыстарды осы бағытта жүргізу қажеттігіне тоқталды.

Онсыз да термин шығармашылығы тұралап тұрған тілге ортақ терминқорды қалыптастыруға атсалысу міндетін жүктеу – ұлт тілінде термин жасауды бұрынғыдан бетер шектеп, терминологияны ортақтандыру ісін батылырақ, жеделірек жүргізу керек дегенді білдіретін еді. Қағидаттың туындауының негізгі мақсаты – бұрыннан басталған ісіміздің, таңдаған жолымыздың дұрыстығын кеңес халқының есіне тағы бір рет салып, ендігі жерде осы бағыттағы жұмыстарымыздың қарқындылығын арттыра түсу керектігін жұртқа жеткізу еді. Бұл қағидат та ұстанған бағытымыздың дұрыстығын атап көрсетіп, ортақ терминқорымызды одан да арттыру міндетін жүктеді.

Академик Ә.Т.Қайдар ұсынған қағидаттар:

1-принцип: Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибууттарының) бірі – мемлекеттік тіл десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек.

2-принцип: Қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрлерін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап-талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану.

3-принцип: Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

4-принцип: (қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт): Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану.

5-принцип: (бұрынғы принциптің жаңаша баяндалуы): Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау.

6-принцип: Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

7-принцип: (қысқартылған терминдер мен атаулар жайында): Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (сөз араластырылып та) кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру.

8-принцип: Күн санап толассыз туындап жатқан терминдік ұғымдарға тілімізден дәл балама іздеуде де, термин-атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сақтай отыра, дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау.

9-принцип: Тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану.

10-принцип: Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин- атаулардың сандық және сапалық арасалмағын табиғи қалыпта сақтаудың жолдарын іздестіру.

11-принцип: Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Әбекен ұсынған 3,4,5 қағидаттарды негізгі қағидаттарының қатарына қосуға болады. Ал қалғандарын (1,2,6,7,8,9,10,11) сол қағидаттарды толықтыратын тармақтар деген орынды. Оларды терминологиялық қызметке (*терминологическая деятельность*) басшылық жасаудың тиімді жолдары, терминологиялық жұмыстарды республика көлемінде үйлестіру мен ұйымдастырудың тетігі ретінде тану керек те, енді бірқатарын термин шығармашылығын дамытудың әдіс-тәсілдері деп танығанды жөн санаймыз.

Түптеп келгенде, терминология дамуының қағидаттары «ұлттық терминқор қалыптастыруда қандай бағыт-бағдар ұстанамыз?» және «терминологиялық лексиканы қалыптастырудың ішкі және сыртқы көздерін қалай пайдалануымыз керек?» деген бір-бірімен тығыз байланысты негізгі екі сұраққа жауап беруге тиіс деп ойлаймыз.

Бірінші қағидат: Ұлттық терминқор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану.

Ешбір талассыз қазақ терминологиясы дамуының ең басты, ең бірінші қағидаты осы болуы керек. Оның ең негізгі себебі - ұлттық терминқорымызды ұлт тілінде қалыптастырамыз десек, ең алдымен, сол тілдің өзінің лексикалық байлығы мен сөзжасам, терминжасам тәсілдерін ұтымды пайдаланып, ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамытуға міндеттіміз. Терминдерді өзіміз жасамай өзге тілдерден дайын қалпында алып әбден дағдыланып қалғандықтан, соңғы жылдары жасалған азын-аулақ терминдерді көп көріп «жасандылыққа ұрынып жатырмыз», «термин жасаумен көп әуестеніп кеттік», «попуризм етек алып барады» деп дабыл қағушылар да бар. Терминқор тізуде орын алып жатқан кемшіліктерді уақтылы түзетіп, термин шығармашылығын үздіксіз дамытып, жетілдіріп, терминологиялық жұмыстарды бір орталықтан үйлестіріп, кәсіптік деңгейде жүргізгенде ғана жүйеленген ұлттық терминологиялық қор қалыптастыра аламыз. Жалпы ұлт болашағы, тіл мүддесі тұрғысынан келгенде, қазақ тілінің өз лексикалық байлығы мен сөзжасам мүмкіндіктерін барынша ұтымды пайдалана отырып ұлттық терминологиялық қор қалыптастыру – бет алған негізгі бағыт-бағдарымыз, ұстанатын басым бағытымыз, терминологиядағы басты қағидатымыз болуы керек деп санаймыз. Бұл қағидат қазақ терминологиясы дамуының бұған дейінгі жасалған қағидаттарының да негізі болған. 1924 жылы Е.Омарұлы ұсынған қағидаттың бірінші тармағында «Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын» делінсе, 1926 жылғы Ахаңның баяндамасында «Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу» қазақ тер-

минологиясын дамытудың басты қағидаты ретінде көрсетілген. 1993 жылы Ә.Қайдар ұсынған 11 қағидаттың үшіншісі «қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану» деп белгіленген.

Терминге және терминологияға қойылатын талаптарға жауап беретіндей атауларды сұрыптап алып, барынша ұтымды пайдаланылуға тиісті қазақ тілінің ішкі лексикалық қоры – жалпы қолданыстағы сөздер, көнерген сөздер, кәсіби сөздер мен диалектизмдер сияқты лексикалық қабаттар мен өзге де өнімсіз көздер болуға тиіс.

Түрлі лексикалық қабаттардан сұрыпталып алынатын атаулар есебінен терминқорды толықтырумен бірге лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік және калька, терминдену сияқты сөзжасам, терминжасам тәсілдерін ұтымды пайдалану арқылы да ұлт тілінің термин шығармашылығы үздіксіз дамып отыруы керек.

Екінші қағидат: Терминқор қалыптастырудың сыртқы көздерінен (өзге тілдерден) термин қабылдау.

Өзге тілдердің барлығы да біз үшін терминологиялық лексикамызды толықтырудың сыртқы көзі болып табылатыны рас. Алайда оларды пайдалану мәселесіне келгенде түрлі пікірлер бар. Біріншісі – ғылымы мен экономикасы жақсы дамыған ықпалды еуропа мемлекеттерінің тілдерінен термин сөздерді көптеп қабылдау арқылы терминологияны халықаралықтандыру, батыс ғалымдарымен кәсіби қарым-қатынасты жеңілдету мүмкіндігіне ие боламыз дейтін көзқарас та, екіншісі – генетикалық таралуы жағынан жақын, туыстас тілдер арасындағы терминалмасуды бірінші кезекке қою қажет дейтін көзқарас. Сондай-ақ әлем тілдерінің бәрін де терминқор қалыптастырудың сыртқы көзі ретінде бірдей пайдаланайық дейтін пікір айтушылар да бар. Тілдік дыбыстық-құрылымдық, ұлттық-танымдық, генетикалық және типологиялық жіктелісі тұрғысынан қарағанда терминқор қалыптастырудың сыртқы көзін кәдемізге жаратуда туыстас тілдерге басымдық беру дұрыс деп санаймыз. Оның кейбір артықшылығын кезінде Ахаң да атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ мұндай бағыт ұстану туыстас тілдер то-

бын құрайтын өзге тілдер тәжірибесінде де бар. Сондықтан сыртқы көзді пайдалануда алдымен түбі бір туыстас тілдерге жүгініп, содан кейін барып өзге тілдерден терминалмасу осы қағидатты басшылыққа алудың реті болуға тиіс. Қазақ тіліне қай тілден сөз (термин) қабылданса да, олар тіліміздің дыбыстық-құрылымдық заңдарына бағындырылып алынуы қажет.

а) Туыстас түркі тілдерінен термин қабылдау. Е.Омарұлында «Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрікхалықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер – жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, - ондай сөздер жатырқамай алынсын» делінсе, Ахаңда «Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу» деп, екеуінде де екінші қағидат ретінде ұсынылған. Ә.Қайдар ұсынған қағидаттардың төртіншісі «Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану» белгіленеді.

Алдымен туыстас тілдерден термин іздеу қажеттігіміздің себептерін А.Байтұрсынұлы былай түсіндірген болатын. «Олай етуіміздің себебі: 1) туыстас тілдердің көптеген сөздерінің тұлғалары бірдей болмаса да олар ортақ түбірден тараған, сол себепті туыстас емес тілдердің сөздеріне қарағанда оларды түсіну жеңіл және естігенде де, айтқанда да бөтен болып сезілмейді; 2) түркі халықтары қашанда өзара қарым-қатынаста болған және бола да береді, сондықтан да бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірден өрбімесе де өзге тілдің тұтынушыларына таныс болуы мүмкін».

Бізде туыстас тілдер арасындағы өзара терминалмасу – осы уақытқа дейін іс жүзінде жүзеге асып, қалыптасып дәстүрге айналмаған қағидат. Түркі халықтары КСРО құрамындағы өзге де көптеген ұлттар мен ұлыстар сынды ғылыми-техникалық терминдер қорының орыс тілімен ортақтығын молайта беру бағытын ұстанды. Терминқор қалыптастырудың сыртқы көзі, термин қабылдайтын бірден-бір тіл, орыс тілі болды. Біз еуропа тілдерінің сөздерін де тек орыс тілі арқылы, олардың өз тілдері-

не бейімдеп, тиісті дыбыстық-құрылымдық өзгерістер жасап алған қалпында айна-қатесіз қабылдадық.

Бүкіл кеңес халқының ғылым мен техника, басқа да арнаулы салалардағы кәсіби қарым-қатынасын қаматамасыз етуге тиіс **жалпыкеңестік терминқорын** (общесоветский терминологический фонд) да орыс тілін үлгі ете отырып қалыптастыру көзделді. Нәтижесінде терминалмасу ісінде біржақтылық орын алып, бұрын терминқор қалыптастырудың сыртқы көздерінің қатарында пайдаланылып келген араб, иран т.б. шығыс тілдерін былай қойғанда тегі, түбі бір туыстас түркі халықтарының бір-бірінен сөз алуы ерсі құбылыс ретінде қабылдана бастады. Бірақ біз сөздік қоры мен сөздік құрамында онсыз да ортақтығы мол түбі бір туысқан тілдердің қажетіне қарай сөзалмасу, терминалмасу арқылы қаншама ғасырлардан бері жалғасып келе жатқан өзара сабақтастық пен тіларалық байланысты сақтап, дыбыстық-құрылымдық болмыс-бітімі ұқсас тілдердің өзіндік табиғатын жоғалтуына да әр халық мүдделі болуы керек деп есептейміз. Сондықтан да түркі халықтарының бұл тұрғыда кеңестік тіл саясаты белгілеп берген терминалмасу қағидаттарының шырмауынан шығып, жаңаша тілдік қатынастар қалыптастырудың маңызы зор.

ә) туыстық жақындығы жоқ тілдерден термин қабылдау. Әрине, әлем халықтарының бәрінен бірдей сөз ала бермейтініміз белгілі. Африка халықтарының тілдерінен, урду, пушту немесе Америка үндістерінің тілі мен еуропаның неміс, француз, ағылшын тілдерін сыртқы көз ретінде осы уақытқа дейін бірдей пайдаланған емеспіз және алдағы уақыттарда да олардың бәрін өнімді көз ретінде қажетімізге жарата қоймасымыз анық. Саяси-экономикалық, ғылыми-мәдени байланыстарымыз бен мемлекеттердің ықпалдылығы тұрғысынан қарағанда осыған дейін еуропа халықтарының тілдерінен терминдерді көптеп қабылдап келгенбіз, әлемдік өркениеттің даму деңгейінде басқаша бетбұрыс болмаса, әзірге сол тілдер терминқорымызды толықтырудың сыртқы көзінің өнімді бөлігі ретінде қала берсе керек. Өркениеттің бұл талабына өзгеріс енгізу оңай бола қоймас.

Е.Омарұлы өзі ұсынған қағидатта «Иауропа халықтарының

бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, - жалпы Иауропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын» десе, А.Байтұрсынұлы: «Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек.» деген болатын. Академик Ә.Қайдар да «интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау» (5-қағидат) қажет деп атап көрсетеді.

Ғалымдардың бұл мәселедегі көзқарастарының бір жерден шығып жатуы кездейсоқтық емес. Ахаңның «кірме терминдер біздің қазақ тілінің айтылуына бағынуға тиіс, яғни оларға тілдің қалыпты артикуляциясынан бастау алатын біздің тіліміздің дыбыстық заңдылықтары үстемдік етуі (таратылуы) керек. Шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету үшін, бұл міндетті түрде солай болуы қажет» деген пікірі термин қабылдаудың қай кезеңінде де құнын жоймаса керек. Кезінде А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы, Н.Төреқұлұлы сияқты алаш зиялылары ұстанған бұл қағидат бүгін де көптеген тілші-ғалымдар тарапынан қолдау тауып отыр. Сондықтан өзге тілдегі терминдердің дәл баламасын табудың мүмкіндігі табылмаған немесе балама табуды қажет етпейтін немесе әлемнің көптеген тілдерінде қолданылып кең тарап кеткен терминдерді өз тіліміздің дыбыстық-құрылымдық табиғатына сәйкестендіріп қабылдау – екінші қағидатты жүзеге асырудың негізгі шарты болуға тиіс.

Екі-үш ұрпақтың санасына сіңіп, сонау 30-жылдардан бастап осы уақытқа дейін жарық көрген кітап қорымыздың барлығында (оқулықтар мен оқу құралдарында, сөздіктер мен анықтамалықтарда, энциклопедияларда, танымдық, ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиеттерде т.б.) орыс тіліндегі нұсқасымен бірдей қолданылып келген мыңдаған кірме терминдерді жаңаша жазып, оған көз үйретіп, құлаққа сіңісті ету де оңай орындала салатын іс емес екендігі де белгілі. Мәселенің тек лингвистикалық жағын ғана емес, әлеуметтік қырларын да ескерген дұрыс. Әліпбиді жиі өзгерту, орфография ережелерін құбылта беру терминдер қолданысын бірізге түсіруде белгілі

дәрежеде қиындықтар туғызады. Соған қарамастан тіліміздің төл табиғатына негізделген жазу, емле ережелерін орнықтыру маңызды. Қазір жаңа әліпбиге көшу кезеңі басталды. Кірме терминдерді жазу да – осы әліпби, орфография ережелерімен бірлікте, кешенді түрде шешуді қажет ететін мәселе.

XX ғасырдың 20-жылдарынан қазірге дейінгі аралықта Ахмет Байтұрсынұлы мен Елдес Омарұлы, Құдайберген Жұбанов, Нығмет Сауранбаев, Сақтаған Бәйішев, Әбдуәли Қайдар сынды ғалымдар жасаған, ұсынған қағидаттарды қарастырумен қатар осы мәселеге қатысты тікелей немесе жанама айтылған ой-пікірлерді ескеріп, оларды сараптау нәтижесінде жоғарыдағы қорытындыға келдік.

Ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамытып, әлемдік ғылымның жетістігін бейнелейтін термин сөздерімізді тіліміздің өз заңдылықтарына сәйкес жазып, ғылым мен арнаулы салалардың барлығындағы қарым-қатынастарымызды қамтамасыз ететін ұлттық терминқор қалыптастыратын жасампаз ұлт боламыз десек, терминологияны дамытудың осы бағытын таңдаған дұрыс деп санаймыз.

Мәселе

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Алматы, 2005. – 144 бет. Екінші басылымы. Араб графикасынан кириллицаға түсіріп, баспаға дайындаған, алғы сөзін жазған Ш.Құрманбайұлы.

2. *Байтұрсынов А.* Шығармалар. – Алматы, 1989. –141-б.

Ескерту: Жоғарыдағы қағидаттар А.Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде жасаған орысша баяндамасындағы орысша нұсқасынан аударылып беріліп отыр.

3. *Жұбанов Қ.* Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией//Исследование по казахскому языку. – Алматы, 1966.

4. *Қайдаров Ә.* Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. 42 б.

5. *Құрманбайұлы Ш.* Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2004. 208 б.

*Жауғашты Ахметов,
ҚР ДС Министрлігі салалық
терминологиялық комиссиясының мүшесі,
С.Ж.Асфендияров атындағы
Қазақ Ұлттық медицина университеті
патологиялық анатомия кафедрасының профессоры*

МЕДИЦИНА ТЕРМИНДЕРІН ҚАЗАҚШАЛАУҒА БОЛАДЫ

2017-2018 оқу жылында Білім және Ғылым министрлігінің мәліметі бойынша бірінші сынып оқушыларының 90 пайызы қазақ мектептеріне барыпты, бірақ 2017 жылы «Терминком бекітті» деген медициналық терминдердің 95 пайызы орыс тілінде, сонда қалай, қазақ тілінде оқыған балаларды орыс тілінің терминдерімен сусындатамыз ба? «Қазақ тілінің өз материалынан ғылыми термин жасауға болмайды деген үстірт те сыңаржақ пікір бар» дейді академик Әбдуали Қайдар [1], сол ұстаным әлі де сақталып келе жатқан сияқты.

Қазақтың Ұлттық терминологиясы 20-30-шы жылдары керемет даму кезеңінен өтті. А.Байтұрсынұлы, Ж.Күдерин, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омарұлы және басқа да ғалымдар қазақ тілінің алғашқы қағидаттарын қалыптастырып, алғашқы оқулықтарын жазып кетті. Сол кезде А.Байтұрсынұлы: «Басқа ұлттық терминдер қазақтың шапанын жамылып, қалпағын киіп келуі керек», [2] – деген еді. Х.Досмұхамедұлы: «Термин табу бек қиын, сөйткенмен қолдан келгенше терминдерді нағыз қазақ сөзінен алдық» [3] дейді «Табиғат тану» деген кітабында. 1927 жылы Мәскеуде Х.Досмұхамедұлының қос оқулығы: «Адамның тән тірлігі» және «Табиғат тану» араб қаріпті төте жазумен басылып шықты. «Адамның тән тірлігі» [3] оқулығында медицина саласында қолданылатын 467 төл термин келтірілген, олар қазақтың нағыз қаймағы бұзылмаған сөздерінен алынған. Кешеге дейін Қазақстанның медицина қауымы ол терминдерді білмей, сондықтан пайдалана алмай келді. Қазіргі таңда Халекеннің терминдерін қолданыста жүрген медициналық тер-

Мәселе

миндермен салыстырып қарағанда біздің таза қазақ тілінен қаншалықты алшақтап кеткеніміз көрініп тұр. Мысалы біз «фагоцит» деген терминді «жебір, жемір жасуша» деп жүрміз, ал Х.Досмұхамедұлы «опқыр» деп алған, ал «фагоцитоз» үдерісін «опқырлық» деп төл терминдер тудырып тапқырлық жасаған.

Орыс тілінен тікелей аударылып жүрген сөз тіркестері Халел Досмұхамедұлы еңбектерінде басқаша, қысқа да нұсқа қазақшаланып жарқырап тұр.

Мәселе

Орысшасы	Қазіргі аталуы	Х.Досмұхамедұлы Адамның тән тірлігі
Гладкие мышцы	Бірінғай салалы бұлшықеттер	Тегіс ет
Поперечно- полосатые мышцы	Көлденең жолақ бұлшықеттер	Жолақ ет
Полушария большого мозга	Үлкен мидың жартышарлары	Ми сыңары
Малая кривизна желудка	Асқазанның кіші иілімі	Қарынның ойығы
Большая кривизна желудка	Асқазанның үлкен иілімі	Қарынның тұйығы
Большой круг кровообращения	Үлкен шеңберлік қан айналым	Қанның ұзын жолы
Малый круг кровообращения	Кіші шеңбер қан айналымы	Қанның қысқа жолы
Полушарие большого мозга	Үлкен мидың жарты шарлары	Ми сыңары

Ал енді қазіргі жағдайға келетін болсақ, медициналық терминдердің 95 пайызы орыс тілінде қалай жазылған болса сол күйінде көшірілген. Бұл терминдерді ұсынған кісілер сол баяғы «қазақ сөздері термин жасауға жарамайды», «халықаралық терминдерді аударуға болмайды» деген ұстанымдарды басшылыққа алған болса керек. Енді сол терминдердің бәрін қазақ

термині деп қабылдаймыз ба? Шеттен қабылданған сөздердің бәрін қазақ тілінің заңдылықтарына көндіріп, ылайықтап алу керек деген, Алаш зиялылары айтып кеткен қағидаттар қайда қалды? Өкінішке орай, Кеңес Үкіметінің 1930 жылдардан кейінгі жүргізілген саясатына байланысты біз Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы және басқалар салып кеткен сара жолдан адасып, көшірме тілмен сөйлейтін халыққа айналдық. Дегенмен де бүгінгі күні Ұлттық терминологияны қалыптастыру мәселесі өзекті мәселе болып отыр, себебі өзінің ғылыми терминологиясы жоқ халық ғылымды да, білімді де өз деңгейінде қалыптастыра алмайтындығы белгілі. «Біздің тіліміз ғылым тілі болмаса, тіл өз функциясын атқармайды, сондықтан «...қазақ тілінің өз лексикалық байлығы мен сөзжасам мүмкіндіктерін барынша ұтымды пайдалану керек», –деп ғалым Ш.Құрманбайұлы өте орынды айтқан [4].

Ұлттық терминологияны қалыптастыруда салалық мамандардың орны ерекше. Медицина атауларын қазақ тілінде сөйлету өте күрделі мәселе, себебі олар негізінен латын, грек тілдерінде туындап, бізге орыс тілі арқылы жеткен. Медицина ғылыми көп салалы және әр саланың өзіне ғана тән мамандандырылған сөздері бар: тек қазақ тілінің заңдылықтарын терең түсінген, өз мамандығын толық меңгерген, көп ойланып, көп толғанған адам ғана төл терминдер тудыра алады.

Басты мәселе – медицина атауларын орыс тілінен емес, тікелей латын, ағылшын тілдерінен аудару қажеттілігі болып отыр. Осыған байланысты ғалымдар арасында латын сөздерін орысша айтылуында қалдырайық деушілер баршылық.

Медицина терминдері халықаралық терминдер оларды аударуға болмайды, деп жүргенде өзіміз оған мысал, 1982 жылы басылып шыққан «Орысша-қазақша медициналық сөздікті» келтіруге болады [5]. Ол жерде 9000 медициналық термин қамтылды деп көрсетілген. Сол сөздіктің «А» әріпінде 720 термин келтірілсе соның төртеуі ғана қазақ тілінде берілген: *анус – көтен ішек, аорта – қолқа, аппетит – тәбет, астма – демікпе*. Енді осы сөздікті орысша-қазақша сөздік деп есептеуге болады ма, оның қазақшасы қайда? Медицина саласында 40 жылдан

бері тер төгіп орысша-қазақша медициналық сөздіктерді дүркін-дүркін шығарып жүрген Мұхамбедия Ахмет-Төрөұлының еңбегі ерекше. Бірақ оның «Медицина терминдерінің сөздігі» деген еңбегінде [6] Ә.Қайдаров келтірген пікір басшылыққа алынған сияқты. Сол сөздіктің «А» әрпінің ішінде қазақша баламасы бар 100-ден аса термин бар, ал сөздікті толығымен зерттеген кезде мыңдаған қазақ терминдерін табуға болады, олардан туындаған сөз тіркестерін есепке алсақ қаншалықты терминдер қазақшаланатынын бағамдауға болады. Мысалы: тек *артерия* терминінен 200, ал *абсцесс* сөзінен 150 сөз тіркестері туындап тұр. Осылайша қазақта медициналық термин болатын сөз жоқ деп аузымызды қу шөппен сүртіп отыра береміз бе? Мәселе сөз жоқтықта емес, өзімізде барды жарқыратып көрсете алмауымызда, бұған біздің орыстасып кеткен санамыз жол бермейді, осы күнге дейін біз медициналық сөздіктердің бәрін орысша-қазақша медициналық сөздіктер деп айтып келдік. Сонда қалай: *абазия, абберация, аблефария, аборт, абрахия, абсорбция, абцесс, агалактия, агония, агрипния, адаптация, адвентиция, адгезия, адсорбция, акинезия, аккиматизация, акцентор* және т.б. орыс сөзі ме? Жоқ бұл сөздер орыс сөзі емес, латынша, грекше терминдердің орысша транскрипциясы. Орыс тілді терминдермен біз халықаралық аренаға шыға алмаймыз, себебі ғылым тілі латын негізіндегі ағылшын тілі. Шет елге барып «аборт» десек ешкім түсінбейді, оны «абортус» немесе «абортейшн» деп атауымыз керек, біз терминдерді орыс тілінен емес, жоғарыда көрсетілгендей латын-грек-ағылшын тілдерінен алып пайдалануымыз керек. Қазақ тілінде медицинаға тиісті мыңдаған толыққанды атылымдар бар, оны қолданысқа енгізуге біздің мойынымыз жар бермейді, терминді қазақшалағаннан гөрі даяр терминді сол күйінде алуға бейімбіз. Термин жасау шығармашылық іс, медицина терминдерін бір адам жасай алмайды, себебі медицинада түрлі-түрлі сала бар, сондықтан ол терминдерді сол сала мамандары ғана қалыптастыра алады, мысалы терапевт маман, хирург болып істей алмайтындығы сияқты, медицинада эмбебап маман жоқ.

Енді 1994 жылы «Ана тілі» (№18) газетінде басылып шыққан

кейбір терминдерге назар аударайық: *аплазия – дамымау; вакуолизация – көпіршіктену; васкуляризация – тамырлану; гепатизация – бауырлану; деструкция – құрылымсыздану; имбибиция – сіңу; гиалинизация – шеміршектену; гипоплазия – шала даму; дегидратация – сусыздану; индурация – тығыздану; инкапсуляция – қабықтану; инфильтрат – сіңбе; инфильтрация – сіңбелену; кальцификация – әктену; карнификация – еттену; кератинизация – түлеу; компенсация – орнын толтыру; малигнизация – қатерлілену; маляция – жұмсау; мацерация – жиду, сыдырылу; метастаз – көшінді; миграция – көшу; мутиляция – үзіліп түсу; некробиоз – шала өлу; некроз – өліеттену; организация – дәнекертіндену; оссификация – сүйектену; обтурация – тығындалу; петрификация – тастану; регенерация – жаңару; реститутция – толық жаңару; реанимация – тірілту; субституция – шала жаңару; трансформация – айналу; тромб – ұйынды; эпителизация – эпителилену және т.б. (жалпы саны 146 термин) [7].*

Осы терминдер қазақша емес деп кім айта алады? Бұл терминдердің бәрі жалпы қолданыста жүрген қазақ сөздерінен терминдену әдісімен жасалған сөздер олар, осы аралықта, медицинаның және патологиялық анатомияның төл терминдері болып кетті. Патологиялық анатомия терминдерін көзбен көріп, қолмен ұстап, керек кезінде микроскоппен қарап отырып қана қалыптастыруға болады, сондықтан микроскоппен таныс емес кісілерге кейбір терминдер түсініксіз болуы да мүмкін, бірақ морфология саласындағы мамандар жақсы түсінеді, себебі олар тікелей түпнұсқа тілден аударылып берілген. Медицина саласында сөздіктер көп: М.Ахмет төре сөздіктері, А.Нұрмұхамбетов сөздіктері, М.Б.Қасымбеков басқаруымен шыққан қазақша-орысша сөздіктердің 14-томы және т.б., олардың бәрі орысша-қазақша сөздіктер деп аталады, бірақ ол жердегі қазақша терминдер орыс терминдерінен кейін, екінші, үшінші орында жазылады.

Ө.Айтбайұлының [8]. «Біз орыс терминін ғана дамытып келген екенбіз ғой», – деп өкінуі бекер емес. Енді қазақ терминін алға шығаратын кез келді, ал келешекте сөздіктерді «Қазақша-ағылшынша-орысша сөздіктер» деп атау керек. Мысалы:

	Қазақша	Ағылшынша	Орысша
1.	Аборт (түсік түсу)	Abortion	Аборт
2.	Бейімделу	Adaptation	Адаптация
3.	Жалғама	Anastomosis	Анастомоз
4.	Қолқа қабыну	Aortitis	Аортит
5.	Сему	Atrophy	Атрофия
6.	Таралу	Generalization	Генерализация
7.	Бауыр қабыну	Hepatitis	Гепатит
8.	Бүйрек қабыну	Nephritis	Нефрит
9.	Жетіспеушілік	Deficiency	Дефицит
10.	Жемсау	Goiter	Зоб
11.	Тығыздалу	Induration	Индурация
12.	Сіңбелену	Infiltration	Инфильтрация
13.	Дәнекер тіндену	Carnification	Карнификация
14.	Тас	Calculus	Конкремент
15.	Қызба	Fever	Лихорадка
16.	Рак	Cancer	Рак
17.	Шемен	Hydrops	Водянка

Кестеде берілген бұл терминдер «Патологиялық анатомия» [9] атты оқулықтан алынды.

Орыс ғалымдарының өзі өз терминдерінен қашып жатыр. 2012 жылы Прагада онкология саласының Халықаралық конгресі болды. Сол жерде біз қимай жүрген «рак» (қатерлі ісік) термині қолданылған жоқ ресейліктердің өзі баяндамаларында рақты «карцинома» деп атады, міне, нағыз халықаралық термин осы. Біздің онкологтар әлі де сол қатерлі ісікті «рак» деп, кейбір ғалымдар «обыр» деп атап жүр. Сонда қалай «канцерогенез» деген терминді «обыргенез» дейміз бе?

Енді осы кемшіліктерді түзететін кез келді. Байынқол Қалиұлы айтқандай: «Күшпен, зорлықпен қалыптастырған терминдерді күшпен, зорлықпен ғана жоюға болады» [10]. Қазақ

терминдерін алға шығарып Ұлттық ғылыми терминология қалыптастырып қана өзіміздің елдігімізді, қазақ деген ұлттың бар екендігін көрсете аламыз.

Қорытындылай келе айтарымыз, қазақтың сөз байлығын сарқа пайдаланбай, шет елге жалтақтап отырсақ, бізде еш уақытта қазақтың ғылыми терминологиясы қалыптаспайды. Балаларымыздың, немерелеріміздің сауатын орысша ашсақ немесе қазақ мектебіне берген балаларымыз орысша сөйлесіп отырса, олар келешекте қазақ терминологиясын қалыптастыра алады деу бекер әңгіме, сондықтан біз, таза қазақ тілімен сусындаған, ауылдық мектептерде білім алған азаматтар, бүгін өз миссиямызды орындап, Ұлттық терминологияны қалыптастырып кетуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993. – 42 б.
2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – III т. – Алматы: «Алаш», 2005ж. – 352 б.
3. Досмұхамедұлы Х. Екінші том. Тән саулығы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 496 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамыту қағидаттары. <http://termicom.kz/articles/?id=70>
5. Исамбаев М., Сарсенова Ш. Медицина терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1982ж.
6. Ахметов Мухамбедия Ахмет-Төре Медицина терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 640 б.
7. Ахметов Ж.Б. Медицинада жиі қолданылатын аталымдар. «Ана тілі», 1994 жыл, №18.
8. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы: «Рауан», 1997. – 240 б.
9. Ахметов Ж.Б. Патологиялық анатомия. – Москва: «Литтерра», 2016. – 792 б.
10. Қалиев Б. Халықаралық терминдерді неге аударуға болмайды? «Жас Алаш», № 9, 2018 ж.

Орынай Жұбаева,

А.Байтұрсынұлы атындағы

*Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы*

Әділет Ахмет,

А.Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері

Дүйсенәлі Әлімақын,

А.Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУ БАРЫСЫНДАҒЫ ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕРДІҢ ТАҢБАЛАНУЫ

Мәселе

Бүгінде латын графикасына көшуге байланысты терминдерді таңбалау, халықаралық атауларды дұрыс жазу мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осыған байланысты өткен ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының еңбектерінің маңызы артып отыр. Күннен-күнге көбейіп, тасқындап еніп жатқан термин сөздерді жүйелеп, оларға қазақ тілінен балама табу, саралап, сұрыптау ісінің жеңіл еместігі түсінікті. Ол туралы 1931 жылы оқу комиссариатының білім кеңесі былай деген еді: «...Жұрттың көбіне мәлім, ой еңбегіндегі ең қиын істің бірі – сөздік тізу, оның ішінде әсіресе кітап жазушыларға дайын сөз тауып беру – өте қиын іс. Бұл айтқан ғылым тарауын көңілдегідей шығару үшін оның соңында бірнеше жыл отырып, бір пән сөзінің өзін бірнеше сүзгіден өткізу керек» [1, 3]. Осындай күрделі еңбектің нәтижесінде жарық көрген сөздіктердің бірі – «Қазақша-орысша тілмаш». Кітап 1925 жылы Мәскеуде 10000 дана болып басылып шығады. Сөздік жұмысын басқарған – Кеменгерұлы Қошке, түзгендер – Кеменгерұлы Қошке, Байтасұлы Абдолла, Бұралқыұлы Мұстапа, Байғаскин Есім, Дәулетбекұлы Ғаббас, Баймақанұлы Шәкір, Темірбекұлы Сұлтан, Сәрсенбайұлы Төлеутай болды. Құрастырушылардың ешқайсысы да тіл маманы емес. Қ.Кеменгерұлы бұл кезде тарихшы, әдебиетші ретінде танылған.

Ғасыр басында қазақ білімпаздары аударма ісіне белсене араласқаны белгілі. Мұрағат деректеріне зер салсақ, Ә.Бөкейханұлы география, Е.Омаров алгебра, М.Жұмабаев педагогика, Ж.Аймауытов дидактика, Ф.Ғалымжанов физика, Б.Сәрсенов геометрия, И.Тұрғанбаев арифметика, Қ.Кемеңгерұлы жаратылыстану пәндері бойынша оқулықтарды қазақ тіліне аударғанынан хабардар боламыз [2]. Сонымен қатар мұрағат қорында Қ.Кемеңгерұлының 1925 жылдың 16 қарашасында «Ауыл шаруашылық ғылымы» атты кітапты аударуға келісім беретіні жайында хатты сақталған [3, 20].

Ғалым Пушкиннен «Пайғамбар», Никитиннен «Сәскелік көлдің жағасында» сияқты өлеңдерді тәржімалаған. Сонымен қатар Қ.Кемеңгерұлы «Химия» атты оқулықты да аударған. Сол сияқты «Құлақ шаруаларындағы батырақ пен батырақ әйелдерді заң қалай қорғайды», «Ақы, кәсіп, дау айыратын комиссия» деген Қ.Кемеңгерұлының аудармалары Орталық ғылыми кітапхана қорында сақтаулы. Мұрағат деректері Бектасов пен Кемеңгерұлының «Орысша-қазақша сөздігінің» («Русско-казахский словарь») орыс топтарына қазақ тілін үйретуде жетекші құралдардың бірі болғанын көрсетеді [4]. Алайда бұл кітапты кітапхана қорларынан кездестіре алмадық. Бұл деректер Қ.Кемеңгерұлының сөздік түзу жұмысына тегіннен-тегін араласпағанын, оған үлкен дайындықпен келгенін танытады.

Сонымен қатар А.Байтасұлы да «Қазақша-орысша тілмаш» жұмысына араласқанға дейін-ақ аудармашылық шеберлігі ұшталған қайраткер ретінде танылған. Ол Уагнерден «Жануарлар туралы әңгімелер» (Ташкент, 1924, 126 бет), профессор Гейкіден «Физикалық география» (Ташкент, 1924, 204 бет) т.б. аударған. Осы кітаптарға жазған сынында «Қыр баласы» (Ә.Бөкейханов) аударма тілін сөз ете келіп: «Абдолла жолдас орыс кітабын қазақшылауға шебер. Кітаптың сөзі хат білетін қазаққа түсінікті», – деп жоғары бағалайды [5]. Сөздік жұмысына аудармамен ертеден айналысып жүрген Қ.Кемеңгерұлы, А.Байтасұлдарының араласуы «Тілмаштың» дұрыс та сәтті болып шығуына әсер екені даусыз.

«Қазақша-орысша тілмашты» түзушілер екі түрлі қызмет

атқарған. Яғни, бір жағынан, қазақ сөздерін саралап, сұрыптап, олардың баламасын дәл тауып, дұрыс түсіндіруді, сол арқылы қазақ халқының болмысын, тұрмысын, рухын басқа халыққа таныстыруды мақсат етсе (бұл этнографизмдер мен фразеологизмдердің т.б. мәнін түсіндіруде ерекше байқалады), екінші жағынан, ғылым мен техника, мәдениет т.б. саладағы жаңалықтар мен өзгерістерге байланысты жаңа сөздер орыс тілінің әсерімен еніп жатқандықтан әрі ондай ұғымдар мен түсініктерге балама ретінде қазақтың төл сөздері қалыптаса қоймағандықтан, құрастырушылар орысша-қазақша сөздіктің міндетін де атқарған. Сол себепті «Қазақша-орысша тілмашты» түзушілер жеке реестрге қазақ тілінің дайын сөздерін ғана беріп қоймай, орыс сөздерінің (немесе орыс тілі арқылы басқа тілден енген сөздердің) қазақ тіліндегі баламасын ұсынып, шығармашылық та қызмет атқарған (бұл, негізінен, термин сөздерге байланысты). Мәселен, ғасыр басында аэроплан, акционерное общество, кинематограф, резолюция, инструкция, прогресс т.б. сөздердің қазақ тілінде дайын баламасы болмады. Әрине, бұл орайда баспасөз бетінде бұл атаулардың түрліше қолданылып жүргенін ескеру керек. Әйтсе де ол атаулар әдеби тілде қалыптасып үлгермеген еді. «Қазақша-орысша тілмашта» осындай сөздердің қазақ тіліндегі баламасы беріледі де оның орысша аудармасы көрсетіліп отырады. Мәселен, сатсиалдық – социальный, социалистический; сома – сумма (капитал); қорытынды – 1) резолюция, 2) вывод; қосымша құн – прибавочная стоимость; нұсқа – 1) инструкция, 2) экземпляр, 3) копия; үдеу – прогресс; ұшқыш мәшине – аэроплан; жарналы серіктік – акционерное общество т.с.с. Яғни сөздік құрастырушылар қазақ тілінің сөздік құрамын молынан қамтуға тырысқанын байқаймыз.

Сөздердің берілуі, сөз мағынасын түсіндіру, еуропа сөздерінің дәл баламасын табу, сөздердің жинақталуы, сұрыпталуы тұрғысынан алғанда, «Қазақша-орысша тілмаш» өзіне дейін шыққан сөздіктерден әлдеқайда озық. Еңбектің құндылығы туралы «XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ әдеби тілі мәселелері» деген кітабында Ш.Мәжітаева былай дейді: «Әрбір әдеби тілдің сөздік қорының дамуы мен нормалануына сөздіктің тигізетін

әсері үлкен. Қазақстанда бұл жұмыс 20-жылдардың ортасынан басталады. Қ.Кемеңгеровтың «Қазақша-орысша тілмашы» бұл саладағы алғашқы тәжірибе еді. Мұнда орыс сөздерін аударып алу принципі негізінен сақталған» [6, 57].

«Қазақша-орысша тілмаштың» алғысөзінде құрастырушылар сөздік түзу – өте күрделі де қиын міндет екенін, тіл білімі саласында еңбек ететін бірнеше автордың көп жылғы еңбегінің нәтижесі болуы керектігін айта келіп: «К сожалению, такой точки зрения мы не придерживались по следующим причинам: во-первых, с целью удовлетворить сильную потребность в казахско-русском словаре слушателей-европейцев, изучающих казахский язык на Высших Военных Курсах Востоковедения, мы приложили все усилия к его ускоренному выпуску; во-вторых, мы не имели на руках соответствующих полных руководств для исчерпания из них необходимых материалов. Однако, выражаем надежду, что данный словарь может послужить пособием не только слушателей Военных школ, но и для европейцев, служащих в Казреспублике, а также для лиц, изучающих непосредственно казахский быт», – дейді [7, 5].

XX ғасырдың басында емле, термин мәселелері қызу талас тудырып, басылым беттерінде көптеген мақалалар жарық көрді. Олардың қатарына А.Байтұрсынұлы «Емле туралы», Т.Шонанов «Шет сөздерінің емлесі жайында», А.Мамытұлы «Емле, пән атаулары туралы», Е.Омаров «Емле мәселесі», Ж.Аймауытұлы «Емле, әріп жайында» т.с.с: мақалаларды жатқызуға болады.

Бұл мәселе 1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде де сөз болады. Онда Елдес Омаров баяндама жасап, шеттен еніп жатқан терминдер (жат сөз) қазақтың өз сөзіндей тілімізге сіңіп кетуі үшін қазақ тілінің өзіндік заңдылықтарына сәйкестендірілуі керектігін ескертіп, 9 заңдылықты көрсетеді:

1. Қазақ тілінде үндестік заңы бар.

Қазақ тілінде үндестік заңына келмейтін сөздер де жоқ емес. Соны айтып үндестік заңына қарсы болып жүрген азаматарымыз да бар. Үндестік заңына келмейтін сөздердің бәрі де қазақтың өз сөзі емес, қазақ тіліне кіріп кеткен жат сөздер.

Үндестік заңына келмейтін қазақша сөз түрі жалғыз-ақ «нікі» («дікі», «тікі»)-мен жалғанып айтылатын сөздер.

Қазақ тілінде үндестік заңы бар екеніне осы «нікі»-ден басқа қарсы дәлел жоқ. Дұрысында, ешбір тілде де тастай қатқан тұрлаулы заң болмайды: бір заңның күшімен екінші заңға бағынбай кететін сөз түрлері болмай қалмайды. Ондай заңға келмейтін бірен-саран сөз түрлерінен ол заңды жоққа шығару я ол заң жоғалуға бет алған деп жору – қата.

Қазақ тілінде үндестік заңы бар екені рас болса: қазақ тіліне кіргізген жат сөздердің бәрін де сол заңға келтіріп алу керек, сөздің ішіндегі дыбыстарының бәрін де бірыңғай жіңішкертіп я бәрін де жуандатып алу керек.

2. Қазақ тілінде жұмсақ «ә» сөздің бас буынынан басқа буындарда болмайды, әсіресе сөздің соңғы буындарында жұмсақ «ә» болмайды.

Бұл үндестік заңының салдарымен болған, қазақ тілінің айрықша бір қасиеті. Қазақ тілінде «Мәриә», «Кәмйілә» сықылды соңғы буындарында жұмсақ «ә» келетін сөздер де жоқ емес. Бірақ ол сөздер арабша оқыған молдалардың зорлап кіргізген сөздері, мұндай сөздің ерсі жері – бұларға жалғау қосып өзгерткенде, бұлар қазақ тілінің сөз жүйесінше өзгере алмайды. «Кәмйілә»-ның өзі жұмсақ болғанмен, мәселен, барыс жалғауы, қазақша сөз жүйесінше «Кәмиләге» болмайды «Кәмйілаға» болады. Қазақ тілінің мұндай сөздің бас буынынан басқа жеріне жұмсақ «ә»-ні сыйдырмайтын қасиеті болған соң: бас буынан басқа буындарында жұмсақ «ә»-сі бар жат сөздерді қазақ тіліне кіргізгенде, «ә»-ні өзгертіп я «е», я жуан «а» қылып алу керек («адабият» – «әдебиет»).

3. Қазақша сөздерде «о», «ұ» дыбыстары бас буындарда ғана болады. Басқа буындарында «о», «ұ» дыбысы бар, «бейнетқор», «қамқор» сықылды сөздер оның аяғында «қор» деген жат жұрнақ болғаннан ғана болып тұр. Тіліміздің ымырасынша «о», «ұ» дыбыстары бас буыннан басқа жерде тұра алмайтын болған соң: бас буыннан басқа буындарда «о», «ұ»-сы бар жат сөздерді қазақ тіліне кіргізгенде «о», «ұ»-ларды басқа бір дауысты дыбысқа айналдырып алу керек (покрор – боқырау).

4. Қазақша сөздің аяғы «ғ», «г», «д» болып тынбайды, «қ», «к», «т» болады. Ондай сөздерге дауысты дыбыспен басталатын жұрнақ жалғаулар (жіктеулер) қосылып «қ», «к»-лер («т» емес) екі дауысты дыбыстың арасына түссе (олардың алдындағы дыбыстары да дауысты болса, «ғ», «г» болып) өзгереді. «Ғ», «Г», «Д» дыбыстарымен тынған жат сөздерді қазақ тіліне кіргізгенде сөз аяғындағы «ғ», «г», «д»-ларын «қ», «к», «т» қылып алу керек. Бұл дыбыстардың алдындағы дыбыстары дауысты дыбыс болғанда, артынан жаңа дауысты дыбыс жалғанса: «қ», «к»-лер «ғ», «г» болып өзгертін болып, «т» өзгермей, сол күйінде қалатын болуы керек. Ондай сөздің аяғындағы «қ», «к»-лердің алдындағы дыбыс дауысты болмаса, ол сөздерге дауысты дыбыспен басталатын жалғау, жұрнақтар жалғанғанда да «қ», «к»-лер өзгермейтін болуы керек. Я болмаса сөз аяғындағы «ғ», «г», «д»-ларды мүлде жоғалтып жіберу керек (Оренбург – Орынбор).

5. Қазақ тілінің үздіксіздік заңы бар. Қазақша сөздің ішіндегі дауысты дыбыстан айырылып (онан кейінгі буынға) шыға алмайды («қарағай», «қар-ағай» болып үзіліп буындала алмайды); «мәселе» сықылды үзіліп буындалатын сөздер қазақ тілінде болмайды. Және: бір сөздің ішінде арасына дауыссыз я жарты дауысты дыбыс салмай, екі дауысты дыбыс қатарынан келмейді. Үздіксіздік заңына келмейтін жат сөздерді қазақ тіліне кіргізгенде, өзгертіп, үздіксіз қылып алу керек («мәсле» – «мәселе», «мүмін» – «момын»).

6. Қазақша сөздің екпіні соңғы буынында болады. Сондықтан екпіні соңғы буыннан басқа буындарында болған жат сөздерді қазақшаландыруында тілін соңғы буынға келтіріп алу керек («Самара» – «Самар», «пуховый» – «бөкебай»).

7. Қазақша сөзде бір дыбыс қосарланып келмейді. Сондықтан дыбысы қосарланған жат сөздерді қазақ тіліне кіргізгенде қатарынан екі қама айтылатын дыбыстың біреуін я мүлде жоғалтып жіберу керек те я болмаса орнына басқа бір дыбыс кіргізіп алу керек («Макка» – Мекке», «Алла» – «Алда»).

8. Қазақ тілінде өзінде жоқ дыбыстардан тізілген сөздер болмаса керек. Тілінде жат дыбыстары бар жат сөздерді пән сөз

қылып алғанда, оның жат дыбыстарын шығарып тастап, орнына қазақша дыбыс кіргізіп алу керек. Жат дыбыстардың әрқайсысына алдын ала қазақ дыбысын арнап көрсетуге болмайды; ретіне қарай, мәселен, ерсі «у», «п», «б» болып өзгеруі мүмкін; «х» дыбысы қазақша кейде «к», кейде «қ» болып өзгеріп, кейде мүлде жоғалып кетуі мүмкін.

9. Қазақ тіліне кірген жат сөздер түбір сөз есебінде алынып, қазақ тілінің заңдарынша өзгертін болуға тиіс.

Жат сөздерді жат жұрнағымен алуға болмайды; жұрнағымен кірген сөз болса, оның сол жұрнақты түрін түбірге балап алу керек [8, 91-94-б.].

Қазақ оқығандары арасында жат (шет) сөздерді қабылдауда екі түрлі ұстаным болған. Осы съезде сөйлеген сөзінде де, «Жат сөздер туралы» деген кітапшасында да Н.Төреқұлов түркі тілдерінен сөз іздемей-ақ «делдалсыз тура Аурыпадан алуды» ұсынады да бибауырмал дегеннің орнына интернационал, тарих сөзінің орнына история, тарихшы сөзінің орнына историк деп қолдану керектігін айтады. Жат сөздерді «өзге жұрт тілдерінде айтылуынша ешбір бұзбастан, айнытпастан алу керек. Кәзір Қырым, Әзербайжан сықылды өзге ұлт республикелері де солай алып жүр. Біз неге сүйтпейміз?», – деушілерге Х.Досмұхамедұлы «Жат сөздерді қолданғанда, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөздерді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады... Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатаस्कандық. Бұ жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді», – деп жауап берсе, А.Байтұрсынұлы «Сәбитке жауап» деген мақаласында: «Жат сөздерді басқалар, мәселен, орыстар өз тілінің заңына үйлестіріп алғанда, солай алуға біздің де қақымыз бар», – деген еді.

XX ғасырдың басындағы басылым беттерінде коммунист сөзін ортақшыл, интернационал – бейбауырмал т.с.с. етіп алу сияқты көптеген ұсыныстар болғанмен, мұндай сөздер негізінен аударылмай, орыс тіліндегі күйінде берілген. Онда да екі түрлі бағыт байқалады: бірде коммунист, социализм, комиссариат, пролетариат, конференция т.с.с. сөздерді қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне үйлестіріп, сингармонизмді сақтауға ты-

рысушылық байқалса, енді бір жерлерде сингармонизм заңдылықтары ескерілмей, сөз негізгі қалпына мүмкіндігінше жақын етіп берілген.

«Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы 16 қазанындағы № 662 санында «Оқушы» деген псевдоним иесінің «Қазақша-орысша тілмашты» өте жоғары бағалап, алайда кейбір сөздердің түсініксіз екенін айтқан сын-ескертпесіне жауап ретінде Қ.Кемеңгерұлы осы басылымның 24 қарашасында жарияланған «Қазақша-орысша тілмаш» туралы түсініс» деген мақаласында: «Тілмашқа кірген сөздердің бірсыпырасы Радловтан, Будаговтан алынған. Қазақ тіліндегі ескі-жаңалы кітаптардан алынған», – дейді. Бірақ «Қазақша-орысша тілмашты» құрастырушылар Радлов, Будагов сөздіктерін сол күйінше қайталамай, өз мақсатына қарай сұрыптағаны, ықшамдағаны, мағынасын кеңейткені т.б. байқалады.

«Қазақша-орысша тілмашта» 10 мыңдай қазақ сөзінің мағынасы түсіндірілген. «Қазақша-орысша тілмаш» туралы түсініс» деген мақаласында Қ.Кемеңгерұлы Мәскеудегі «Кіндік баспасөз» Мағжанға қаратып, біреуге көшіруге бергенде, сол көшірушінің біраз шатастырғанын, оның үстіне 400-дей сөз баспадан қате кеткенін, яғни кейбір сөздердің мағынасын жойып не ауыстырып жібергенін қынжыла айтады. «Оқушы»: «кей сөздерге берген мағаналары қазақша да емес, жатық та емес, түсінікті де емес, керексіз сөздер кездеседі», – деп тауқымет, ғадауат, саранжам, шапағатшы, соламай, тоңғармақ, тазданбақ, ақыланбақ сияқты сөздерді көрсетеді. Оған жауап ретінде Қ.Кемеңгерұлы: «Қазақша дегенде қазақтың төл сөзін іздейсіз ғой. Олай болғанда, қазақтың сөйлеп жүрген сөздерінің жартысы араб пен парсынікі деушілер бар. Оларға не дейсіз? Орамалды сіз қазақтың төл сөзі деп ойлайсыз ба? Қазақша емес деп дауласқаннан кейін, әрине, сізге түсінікті де, жатық та болмайды. Қазақ арасында айтылатын сөз бе? Сөз емес пе? Қазақ кітаптарында кездесе ме? – әңгіме сонда болу керек», – дей келіп, тауқымет сөзінің Жүсіпбек пен Мұхтардың жазғандарында, ғадауат сөзі Абайда, саранжам сөзі Наурызбай батырдың қызбен айтысатын қиссасында кездесетінін, жас бала қайтыс болса, қазақ шапағатшы болсын деп көңіл айтатынын т.с.с. деректерді келтіре отырып, жеке адамның

білмеген сөзінің бәрін керексіз қылуға, қазақша емес, түсінікті емес деуге болмайтынын ескертеді. Ендеше, «Қазақша-орысша тілмашты» құрастырушылар кез келген сөздің мәнін түсіндіруді мақсат етпей, оның қазақ арасында немесе ақын-жазушылар тілінде кездесуіне қарай сұрыптап, екшегені байқалады.

Оның үстіне басқарушы «Тілмаштың» еуропалықтарға арнаулына байланысты, қазақ сөздерінің бас-басына мағына беріп, түсіндіруге тырысқанын айтады. Қ.Кемеңгерұлы егер сөздік қазақтарға арналса, утонуть сөзін – батпақ, кетпек, ғарық болмақ деп аударуға, яғни синонимдес сөздерді қолдануға болатынын, ал қазақша-орысша сөздікте әр сөздің жеке нысанға алынуы қажеттігін ескертеді. Бұдан Қ.Кемеңгерұлының сөздік түзу ісінің қыр-сырын толық меңгергені әрі оған үлкен жауапкершілікпен қарағаны байқалады.

Латын графикасын қабылдауға байланысты «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылғы 18 ақпанындағы санында Қазақстан Орталық жаңа әліпби комитетінің емле мәселесі туралы тіл білімпаздарына, оқушыларға, барлық жазушыларға ашық хаты жарияланады [9]. Онда 1929 жылдың 20 наурызында Қазақстан оқу комиссиариаты шақыратын білімпаздар съезіне дейін емле мәселелері талқылануы керектігін ескерте келіп, жан-жақты емлеге енген өзгерістерге оқушылардың пікірлерін сұрайды. Осыған байланысты газетке түрлі мақалалар жарияланып, түрлі ұсыныстар түседі.

Орталық Атқару Комитетінің президиумы мен Халық Ағарту Комитетінің шешімі бойынша 1929 жылы Қызылордада емлені реформалауға байланысты конференция шақырылды. Конференцияда осы уақытқа дейін емлеге байланысты ұсыныстар, айтыс-таластар қорытындыланып, жаңа алфавитке сай жаңа емле қабылданады. Конференцияға Е.Д.Поливанов, К.Юдахин, Э.Шмидт, Қ.Жұбанов, Қ.Кемеңгерұлы, Т.Шонановтармен бірге Е.Омаров та қатысып, комиссияның құрамында болады. Осы конференцияда К.К.Юдахин бастаған бір топ баяндамашылар қазақ тілінің заңдылықтарын белшеден басып, өрескел бұзады. Қазақ тілінің заңдылықтары бұрмаланып, емле, терминология мәселелеріне байланысты қайта-қайта таласып қалып, оған еш-

кім құлақ аспай қойған соң Е.Омаров пен Қ.Кемеңгерұлы қарсылық білдіріп, шығып кетуге мәжбүр болады [10].

XX ғасырдың 20-30-жылдарда («Қазақша-орысша тілмашта» да) орыс тілінен енген сөздерді (жат сөздерді) қабылдап, тұрақтандыруда төмендегі ұстанымдар негізге алынған:

а) бұл кезеңде орыс тілінен енген сөздерді жазуда осы уақытқа дейін тілімізде араб-парсы және бұрынырақта орыс тілінен енген сөздерді үлгіге алған.

ә) сөздердің өн бойында сингармонизм заңдылықтары сақталған. Сол себепті комиссариат – кемесерет, тема – теме, курсант – күрсент, губерния – гүбірне, конференция – кәнперенсе, лекция – лексіе түріне ауысқан.

б) бастапқы буындары езулік, соңғы буыны езулік болып келген сөздерде (екпін түспесе) еріндік бастапқы буындарға ауысқан не мүлде жойылып, езулікке айналдырылған: автор – аптыр, срок – сұрык т.б.

в) орыс тіліндегі ф орнына – п; г орнына – ж; h, x орнына жуан сөздерде – қ; жіңішке сөздерде к, ц орнына – с, в орнына – у; щ орнына – ш қолданылған. Мыс: физика – пійзійке, география – жағырапа, химия – кійміе, техник – текнійк, станция – станса, Москва – Мәскеу т.б.

г) сөздің соңы а дыбысына бітсе, ол түсіп қалған: аптека – аптек, фабрика – пабірік, награда – награт. Жер атауларындағы соңғы а дыбысы үндесіміне қарай ы, і болып өзгерген: Европа – Жаурыпы, Африка – Әпірікі, Азия – Әзіе т.б.

д) орысшада тр-ға біткен сөздерде т мен р арасына ы, і дыбыстары кіргізілген: тыйатыр, метір т.б.

е) орыс тіліндегі -тор- ға біткен сөздерде ол -тыр/-тір, -тұр/-түр болып өзгерген: тырақтыр, доқтұр, карректір т.б.

ж) ка-ға біткен орыс сөздерінің соңы көбінесе -ке түріне ауысқан: справка – ысырабке, музыка – мүузійке, техника – текнійке т.с.с.

з) орыс тіліндегі -ок қосымшасы қазақ тілінде ке-ге өзгерген: участок – ұушаске, список – іспеске т.б.

и) орысшада аяғы -ция-мен тынған сөздерде оның орнына -са/-се жазылған: милиция – мелетсе, станция – станса т.б.

XX ғасыр басында тіл тазалығын ту етіп көтеріп, тіл заңын

бұзбауға шақырған А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омаров, А.Байтасұлы, Қ.Кемеңгерұлы т.б. білімпаздар жат тілден жұрнақ қабылдауға қарсы болды. Мәселен, «Қазақша жазу жайы» деген «Еңбекші қазақ» газетінің бірнеше санында жарық көрген көлемді мақаласында Е.Омаров тіл заңын бұзбау қажеттігін айта келіп: «Орыстың «сатсыйализм», «сатсыйалист» деген сөздері – жалпы жұртқа ортақ сөз. Оны қазақ тіліне кіргізуге де болады. Бірақ оны алғанда, түбірін гәнә алыб, «изм», «ист», «ни»; сықылды жұрнақтарын шығарып тастау керек. Олардың орнына қазақ тілінің жұрнақтарын қосыу керек: жұрнаққа қазақ тілінен бай тіл кем-ақ болар. Өзінде үйір-үйір жұрнақ бола тұрыб, жат жұрнаққа жармасыудың тіл бұзыудан басқа түк пайдасы болмайды», – дейді [11].

Орыс сөздерінің қазақ тілінің жұрнақтарын қабылдауы да көп кездеседі. Орыс тіліндегі сын есім мен зат есім тіркесуінде -ный, (-ная, -ное) қосымшасының орнына қазақ тілінде -лық /лік; -дық /дік, -тық /-тік қосымшалары жұмсалған: райондық мектеб, үйездік текнйкүм, үйездік жер, гүбірнелік, үйездік оқыу бөлімі, өкіріктік мекеме, гүбірнелік газет, пійзійкелік бөлім лабараторыйасы, өкіріктік жастар кәмійтеті, үйездік партыйа кәмійтеті т.б. Бұл, бір жағынан, орыс сөздерінің тілімізге сіңісті бола бастағанын танытса, екінші жағынан, -лық /-лік, -дық/-дік, -тық/-тік аффиксінің сол кезде өте актив қолданысқа ие болғанын көрсетеді. Осы кезде жаңа әліббійшілер, ескі әліббійшілер, жаңа әлібшілер кәнперенсесі, жаңа әліббешілер кәнперенсесі, жаңа әліб кәмійтеті, жаңа әліббе кәмійтеті, Қазағыстан жаңа әліббе кәмійтеті, Одақтық кіндік жаңа әліббе кәмійтеті, жаңа әліббешіл т.с.с. тіркестер, атаулар да жарыса қолданылған.

Бүгінгі таңда, өткенімізді сараптап, ұлттық дүниетанымға қайта үңіліп жатқан кезеңде ХХ ғасырдың басында ұлт зиялыларының термин, емлеге қатысты ұстанымдарын ескеріп, тарихтан тағылым алғанмыз абзал. Елбасымыз Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу», – дей

келіп, ұлттық бірегейлікті сақтау, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту қажеттігін баса айтқан еді. Бұл орайда, XX ғасырдың басындағы латын әліпбиіне көшу барысындағы ұлт зияларының терминдердің жазылуы, емле мәселелеріне қатысты еңбектерін әрдайым назарда ұстауымыз керек. Сол арқылы латын графикасына көшкен кезде шеттілдік терминдер қалай жазылғаны, оларды таңбалауда қандай ұстанымдар басшылыққа алынғаны, шеттілдік сөздер қалай игерілгені, қосар дыбыстар қалай таңбаланғаны жөнінде көп мағлұмат алуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Атаулар сөздігі. - Алматы: Қазақстан, 1931. -116 б.
2. Орталық мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 285-іс, 18-байлам. -11-12 б.
3. Орталық мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 1028-іс, -20 б.
4. Орталық мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 285-іс, 18-байлам. -73б.
5. Кітап сыны. Қыр баласы // Еңбекші қазақ. №320. 22.04.1925.; №325. 7.05.1925.
6. Мәжітаева Ш. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ әдеби тілі мәселелері. -Қарағанды, 1997. -130 б.
7. Қазақша-орысша тілмаш. – М., 1926. – 5-б.
8. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
9. Қазақстан Орталық жаңа әліпби комитетінің емле мәселесі туралы тіл білімпаздарына, оқушыларға, барлық жазушыларға ашық хаты// «Еңбекші қазақ», 1929, 18 ақпан.
10. Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. -Алматы, 1930. - 58 с.
11. Омаров Е. Қазақша жазу жайы // «Еңбекші қазақ», 1924, № 159, 161, 162.

Қазақстан Республикасы
Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология
комиссиясының
2018 жылғы 6 сәуірдегі
№ 1 шешіміне
қосымша

**Қазақстан Республикасы ақпарат және коммуникациялар
министрлігі ұсынған терминдер**

№	Орыс тілінде	Қазақ тілінде
1.	электронный кошелек	электрондық әмиян
2.	Цифровой Казахстан	Цифрлық Қазақстан
3.	цифровая экосистема	цифрлық экожүйе
4.	креативное общество	креативті қоғам
5.	цифровые преобразования	цифрлық түрлендіру
6.	цифровая грамотность	цифрлық сауаттылық
7.	Кибершит Казахстана	Қазақстанның киберқалқаны
8.	история посещения (страницы сайта)	кіру деректері
9.	наполнение контента	контентті толықтыру

**Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі ұсынған
терминдер**

10.	валютный коридор	валюталық дәліз
11.	опцион	опцион
12.	аффилированное лицо	үлестес тұлға
13.	вероятность ущерба	шығынға ұшырау ықтимал- дығы
14.	взаимозачет	өзара есепке алу
15.	номинальное участие	номиналды қатысу
16.	сжатие денежной массы	ақша массасының тарылуы
17.	проспект эмиссии	эмиссия проспектісі
18.	взаимовыгодная сделка	өзара тиімді мәміле

Депутаттық сауалда көтерілген терминдер

Ресмиет

19.	декриминализация	декриминалдау
20.	право	құқық
21.	космос	ғарыш
22.	спутник	жерсерік
23.	баланс	баланс
24.	стаж	өтіл
25.	стажер	тағылымдамашы
<i>Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі ұсынған терминдер</i>		
26.	адекватные меры	барабар шаралар
27.	актуализация	актуалдау
28.	анонимное обращение	анонимді өтініш
29.	апробация рабочего места	жұмыс орнын апробациялау
30.	базовая ставка	базалық мөлшерлеме
31.	баланс рабочего времени	жұмыс уақытының балансы
32.	безработица скрытая	анықталмаған жұмыссыздық
33.	вакансия	бос жұмыс орны
34.	вариант	вариант, нұсқа
35.	внутренняя миграция	ішкі миграция
36.	годовая премия	жылдық сыйлықақы
37.	гуманитарный	гуманитарлық
38.	делегирование полномочий	өкілеттікті беру
39.	денежная компенсация	ақшалай өтемақы
40.	динамика	динамика; серпін
41.	дубликат документа	құжаттың телнұсқасы
42.	изыскательские работы	ізденіс жұмыстары
43.	инвентаризация имущества	мүлікті инвентарлау
44.	иммигрант	иммигрант
45.	иммиграция	иммиграция
46.	интеграция	интеграциялау

Ресмиет

47.	классификатор занятий	кәсіптер классификаторы
48.	классификация должностей	лауазымдар классификациясы
49.	комментарий к Закону	Заңға түсініктеме
50.	компонент	компонент; құрамбөлік
51.	критерий	Критерий, өлшемшарт
52.	легализация	легализациялау
53.	малоимущие	табысы аз адамдар
54.	миграция	миграция; көші-қон
55.	миграция внутренняя	ішкі миграция
56.	непогашенная (неснятая) судимость	өтелмеген (алынбаған) сотталғандық
57.	неформальная обстановка	бейформал жағдай
58.	неформальная занятость	бейформал жұмыспен қамту
59.	обстоятельство	жағдаят
60.	параметр	параметр
61.	пассивное наблюдение	енжар бақылау
62.	персонал	персонал
63.	перспектива дальняя	алыс болашақ
64.	приватизация	жекешелендіру
65.	пристройка	жапсаржай
66.	процедура	рәсім
67.	позиция	позиция
68.	профиль	профиль, бейін
69.	ревизионная комиссия	ревизиялық комиссия
70.	реестр	тізілім
71.	рекомендация	ұсыным
72.	репатриант	репатриант
73.	сбалансированность	теңгерімділік
74.	специфика работы	жұмыс спецификасы

75.	специализированный профиль	мамандандырылған бейін
76.	срок обращения	өтініш беру мерзімі
77.	ставка налога	салық мөлшерлемесі
78.	статус беженца	босқын статусы
79.	тенденция	үрдіс
80.	типовое положение	үлгілік ереже
81.	типовой договор	үлгілік шарт
82.	формализм	формализм
83.	формализация	формалдау
84.	экспертная группа	сараптау тобы
85.	юриисконсульт	заң кеңесшісі
86.	юридические реквизиты	зандық деректемелер
<i>Қайта қаралатын Заң терминдері</i>		
87.	человечество	адамзат
88.	зона	аймақ
89.	установление материнства	ана болуды анықтау
90.	функция	функция
91.	дедовщина	әлімжеттік
92.	котировка	белгіленім
93.	телесные наказания	тән жазасы
94.	репутация хорошая	жақсы атақ-абырой
95.	аффект	аффект, жан күйзелісі
96.	душевнобольной	ақыл-есі ауысқан
97.	аккорд	аккорд
98.	форма права	құқық нысаны
99.	инвентарь	инвентар
100.	дубликат	дубликат, телнұсқа
101.	ведомость	ведомость, тізімдеме
102.	террорист	терроршы

103.	террористический акт	террорлық акт
104.	правило	қағида
105.	положение	ереже
106.	террористическая акция	террорлық акция
107.	процессуальное соглашение	процестік келісім
108.	процессуальные нормы	процестік нормалар
109.	процессуальные решения	процестік шешімдер
110.	процессуальный прокурор	процесс прокуроры
111.	надзирающий прокурор	қадағалаушы прокурор
112.	дежурный прокурор	кезекші прокурор
113.	специальный прокурор	арнайы прокурор
114.	уполномоченный прокурор	уәкілетті прокурор
<i>Қайта қаралатын халықаралық терминдер</i>		
115.	абонент	абонент
116.	атрибут	атрибут
117.	бизнес	бизнес
118.	баланс	баланс
119.	бюрократ	бюрократ
120.	дотация	дотация
121.	дефект	дефект
122.	демаркация	демаркация
123.	гимн	гимн
124.	процент	процент
125.	лауреат	лауреат
126.	инвентарь	инвентарь
127.	интеграция	интеграция
128.	шина	шина
129.	клиент	клиент

Қазақстан Республикасы
Үкіметінің жанындағы
Республикалық терминология
комиссиясының
2018 жылғы 27 маусымдағы
№ 2 шешіміне
қосымша

<i>Астрономия және физика салаларының терминдері</i>		
№	Орыс тілінде	Қазақ тілінде
1.	аберрация	аберрация
2.	абиогенез	абиогенез
3.	абсорбция	абсорбция
4.	аврора	аврора
5.	адиабата	адиабат
6.	адроны	адрондар
7.	азимут	азимут
8.	аккреция	аккреция
9.	акустика	акустика
10.	алголь	алголь
11.	ампер	ампер
12.	амплитуда	амплитуда
13.	анастигмат	анастигмат
14.	анафронт	анафронт
15.	ангстрем	ангстрем
16.	анемометр	анемометр
17.	анизотропия	анизотропия
18.	анион	анион
19.	аннигиляция	аннигиляция
20.	антициклон	антициклон
21.	апекс	апекс
22.	апертура	апертура
23.	апланат	апланат

Ресмиет

24.	апоастр	апоастр
25.	апогей	апогей
26.	апсид	апсид
27.	астенолит	астенолит
28.	астеносфера	астеносфера
29.	астеризм	астеризм
30.	астероид	астероид
31.	астробиология	астробиология
32.	астроблема	астроблема
33.	астроботаника	астроботаника
34.	астрогнозия	астрогнозия
35.	астрограф	астрограф
36.	астродинамика	астродинамика
37.	астроида	астроида
38.	астролог	Астролог
39.	астрология	астрология
40.	астролябия	астролябия
41.	астрометрия	астрометрия
42.	астронавт	астронавт
43.	астронавтика	астронавтика
44.	астроном	астроном
45.	астрономия	астрономия
46.	астрофизик	астрофизик
47.	астрофизика	астрофизика
48.	астрофотометрия	астрофотометрия
49.	атом	атом
50.	афелий	афелий
51.	ахроматизм	ахроматизм
52.	аэролит	аэролит

53.	аэролог	аэролог
54.	аэрология	аэрология
55.	аэронавт	аэронавт
56.	аэронавтика	аэронавтика
57.	аэрономия	аэрономия
58.	бар	бар
59.	барионы	бариондар
60.	барицентр	барицентр
61.	барстер	барстер
62.	блазары	блазарлар
63.	бозон	бозон
64.	болид	болид
65.	болومتر	болومتر
66.	Венера	Шолпан
67.	войд	войд
68.	восход солнца	күннің шығуы
69.	галактика	галактика
70.	гамма-излучение	гамма-сәулелендіру
71.	гелиофизика	гелиофизика
72.	глобула	глобула
73.	год	жыл
74.	гороскоп	жұлдызнама
75.	гравитация	гравитация
76.	диссипация	диссипация
77.	диссоциация	диссоциация
78.	дифракция	дифракция
79.	затмение	тұтылу
80.	заход солнца	күннің батуы
81.	звезда-спутник	серік-жұлдыз

Ресмиет

82.	зенит	зенит
83.	зодиак	зодиак
84.	инсоляция	инсоляция
85.	Интерферометр	Интерферометр
86.	интерферометрия	интерферометрия
87.	ионосфера	ионосфера
88.	календарь	күнтізбе
89.	Карлик	Карлик
90.	квадруполь	квадруполь
91.	квзаг	квзаг
92.	квazar	квazar
93.	кварк	кварк
94.	кельвин	кельвин
95.	комета	комета, құйрықтыжұлдыз
96.	конвекция	конвекция
97.	континуум	континуум
98.	космогония	космогония
99.	космология	космология; ғарыштану
100.	кульминация	кульминация, шарықтау шегі
101.	Ланиакеса	Ланиакеса
102.	либрация	либрация
103.	лимб	лимб
104.	линза	линза
105.	Луна	Ай
106.	лямбда	лямбда
107.	магнитар	магнитар
108.	магнитосфера	магнитосфера
109.	Марс	Марс
110.	масса	масса

111.	мезоны	мезондар
112.	меридиан	меридиан
113.	месяц	ай
114.	метеор	метеор
115.	метеорит	метеорит
116.	метеороид	метеороид
117.	микрон	микрон
118.	Млечный Путь	Құс жолы
119.	надир	надир
120.	нановатт	нановатт
121.	нейтралино	нейтралино
122.	нейтрино	нейтрино
123.	нейтрон	нейтрон
124.	нейтронизация	нейтрондалу
125.	Нептун	Нептун
126.	новолуние	жаңа айдың тууы
127.	нуклон	нуклон
128.	нутация	нутация
129.	объектив	объектив
130.	окуляр	окуляр
131.	орбита	орбита
132.	Орбита Земли	Жер орбитасы
133.	Орбита Солнца	Күн орбитасы
134.	панспермия	панспермия
135.	параллакс	параллакс
136.	парсек	парсек
137.	периастр	периастр
138.	перигей	перигей
139.	перигелий	перигелий

Ресмиет

Ресмиет

140.	плазма	плазма
141.	Плутон	Плутон
142.	позитрон	позитрон
143.	полдень	талтүс
144.	поле	өріс
145.	полнолуние	Толған ай
146.	полутень	алакөлеңке
147.	полюс	полюс
148.	Поляризация	полярлану
149.	Полярная звезда	Темірқазық
150.	прецессия	прецессия
151.	протозвезда	протожұлдыз
152.	протон	протон
153.	пульсар	пульсар
154.	Равноденствие	күн мен түннің теңелуі
155.	радар	радар
156.	радиант	радиант
157.	радиоастрономия	радиоастрономия
158.	радиогалактика	радиогалактика
159.	Радиолокация	радиолокация
160.	рефлектор	рефлектор
161.	рефлектор-телескоп	рефлектор-телескоп
162.	рефрактор	рефрактор
163.	рефрактор-телескоп	рефрактор-телескоп
164.	рефракция	рефракция
165.	сарос	сарос
166.	Сатурн	Сатурн; Көкбозат
167.	селенография	селенография
168.	сизигия	сизигия

169.	сингулярность	сингулярлық
170.	скопление	шоғыр
171.	созвездие	шоқжұлдыз
172.	Солнце	Күн
173.	спектр	спектр
174.	спикул	спикул
175.	спин	спин
176.	стерадиан	стерадиан
177.	стратосфера	стратосфера
178.	Суперсимметрия	суперсимметрия
179.	сутка	тәулік
180.	телескоп	телескоп
181.	терминатор	терминатор
182.	термопара	термопара; терможұп
183.	тропосфера	тропосфера
184.	туманность	тұмандық
185.	угол	бұрыш
186.	Уран	Уран
187.	фаза	фаза
188.	флоккул	флоккул
189.	фотон	фотон
190.	фотосфера	фотосфера
191.	хромосфера	хромосфера
192.	целостат	целостат
193.	цефеиды	цефеидтер
194.	широта	ендік
195.	эвекция	эвекция
196.	эвкрит	эвкрит
197.	экватор	экватор

Ресмиет

Ресмиет

198.	экзо	экзо
199.	Экзобиология	экзобиология
200.	экзопланета	экзопланета
201.	экзосфера	экзосфера
202.	эклиптика	эклиптика
203.	экстинкция	экстинкция
204.	Эксцентриситет	Эксцентри-ситет
205.	электрон	электрон
206.	Электронвольт	электронвольт
207.	элонгация	элонгация
208.	энергия	энергия
209.	эпакта	эпакта
210.	эпициклы	эпициклдер
211.	эфемерида	эфемерида
212.	Юпитер	Юпитер
<i>Философия және саясаттану салаларының терминдері</i>		
213.	аббат	аббат
214.	абиогенез	абиогенез
215.	абориген	абориген
216.	абсентизм	абсентизм
217.	абсолют	абсолют
218.	абсолютизирование	абсолюттеу
219.	абсолютист	абсолютшіл
220.	абсолютное время	абсолютті уақыт
221.	абсолютное и относительное	абсолютті және салыстырмалы
222.	абсолютное мировоззрение	абсолютті дүниетаным
223.	абсолютное преимущество	абсолютті артықшылық
224.	абсолютность	абсолюттілік
225.	абсолютный	абсолютті

226.	абсолютный дух	абсолютті рух
227.	абсолютный идеализм	абсолютті идеализм
228.	абстрагирование	абстрактілеу
229.	абстракт	абстракт
230.	абстрактное и конкретное	абстрактілі және нақты
231.	абстрактное мышление	абстрактілі ойлау
232.	Абстрактность	абстрактілік
233.	абстрактный	абстрактілі
234.	абстракционизм	Абстракционизм
235.	абстракция актуальной бесконечности	өзекті шексіздік абстракциясы
236.	абстракция отождествления	теңестіру абстракциясы
237.	абстракция художественная	көркем абстракция
238.	абсурд	абсурд
239.	авангард	авангард
240.	авангардизм	Авангардшылдық
241.	авангардные партии	авангардтық партиялар
242.	авантюризм	авантюризм
243.	авантюризм политический	саяси авантюризм
244.	аварцы	аварлар
245.	авастан	авастан
246.	авастхи	авастхи
247.	аватара	аватара
248.	аверроизм	аверроизм
249.	аверс	аверс; өңбет
250.	авеста	авеста
251.	авиваж	авиваж
252.	ависта	ависта
253.	Авраамические религии	Ыбырайымдық діндер

Ресмиет

254.	австромарксизм	Австромарксизм
255.	автаркическое хозяйство	томағатұйық шаруашылық
256.	автогенез	автогенез
257.	автокефалия	автокефалия
258.	автократ	автократ
259.	автократизм	автократизм
260.	автология	автология
261.	автономия	автономия
262.	автономия культурная	мәдени автономия
263.	автономия национально-культурная	ұлттық-мәдени автономия
264.	автономия национально-территориальная	аумақтық-ұлттық автономия
265.	автономная область	автономиялық облыс
266.	автономность	автономдық, дербестік
267.	авторитарная власть	өктем билік
268.	авторитарная личность	өктем тұлға
269.	авторитарная религия	өктем дін
270.	авторитет власти	билік беделі
271.	автохтон	автохтон
272.	агапе	агапе
273.	агасфер	агасфер
274.	агент влияния	ықпал агенті
275.	агент дипломатический	дипломатиялық агент
276.	агентства информационные	ақпарат агенттіктері
277.	агентура	агентура
278.	агенты социализации	элеуметтендіру агенті
279.	агиография	агиография
280.	агитатор	үгітші

281.	Агитационный плакат	үгіт плакаты
282.	агитировать	үгіттеу
283.	агнец	құрбанқозы
284.	агни	агни
285.	агни-йога	агни-йога
286.	агнография	агнография
287.	агонистика	агонистика
288.	агонистики	агонистиктер
289.	агорафобия	агорафобия
290.	агрегат социальный	элеуметтік агрегат
291.	агрегирование интересов	мүдделерді бірлестіру
292.	агрегирование рынка	нарықты біріктіру
293.	агреман	агреман
294.	адаптация культурная	мәдени бейімделу
295.	адепт	жақтаушы, қолдаушы
296.	аджива	аджива
297.	адживика	адживика
298.	административная реформа	әкімшілік реформа
299.	Административное взыскание	әкімшілік жаза
300.	Административное задержание	әкімшілік жолмен ұстау
301.	Административное подчинение	әкімшілік бағыныс
302.	Административно- территориальное деление	әкімшілік-аумақтық бөлініс
303.	Административно- управленческий персонал	әкімшілік-басқару қызмет- керлері
304.	административный директор	әкімшілік директоры
305.	административный надзор	әкімшілік қадағалау

306.	Административный отдел	әкімшілік бөлім
307.	аживо	аживо
308.	айд	айд
309.	академизм	академизм
310.	акварель	акварель
311.	акватипия	акватипия
312.	акида	акида
313.	аккламация	аккламация
314.	аккомпанемент	сүйемелдеу
315.	аконто	аконто
316.	акростих	акростих
317.	акротерий	акротерий
318.	акрофония	акрофония
319.	аксельбант	аксельбант
320.	аксиология	аксиология
321.	аксиома силлогизма	силлогизм аксиомасы
322.	аксиоматика	аксиоматика
323.	акт агрессии	агрессия актисі
324.	акт гражданского состояния	азаматтық хал актисі
325.	активность политическая	саяси белсенділік
326.	активность социальная	әлеуметтік белсенділік
327.	актуальная культура	өзекті мәдениет
328.	акцептация	акцептация
329.	акцептирование	акцепттеу, келісім беру
330.	акциденция	акциденция
331.	акционизм	акционизм
332.	акция дипломатическая	дипломатиялық акция
333.	алевиты	алевиттер
334.	александрийская школа	александрия мектебі

335.	алеоторика	алеоторика
336.	алидада	алидада
337.	аллегрето	аллегрето
338.	аллегро	аллегро
339.	аллилуя	аллилуя
340.	аллофон	аллофон
341.	аллюзия	аллюзия
342.	алтабас	алтабас
343.	алхимик	алхимик
344.	алхимия	алхимия
345.	алчность	ашкөздік, тойымсыздық
346.	альбигойцы	альбигойлықтар
347.	алькасар	алькасар
348.	альмаматер	альмаматер
349.	альсекко	альсекко
350.	альт	альт
351.	альтер	альтер
352.	альтерглобализм	альтерглобализм
353.	альтернат	альтернат
354.	альтернация	альтернация
355.	альфреско	альфреско
356.	амазонка	амазонка
357.	амальгамация	амальгамация
358.	Аматерасу	Аматерасу
359.	Амбивалентность	Амбиваленттілік, қосарластық
360.	американизм	америкашылық
361.	американоцентризм	америкашылдық
362.	амфиктония	амфиктония
363.	амфитеатр	амфитеатр

Ресмиет

364.	анабаптисты	анабаптистер
365.	анаграмма	анаграмма
366.	анализ мотивационный	уәждемелік талдау
367.	анализ мотивный	уәжді талдау
368.	анализ сегментационный	бөліктемелік талдау
369.	анализ ситуационный	жағдаяттық талдау
370.	Аналитическая философия	аналитикалық философия
371.	Аналитический метод	талдау әдісі
372.	аналогия бытия	болмыс аналогиясы
373.	анархосиндикализм	анархосиндикализм
374.	анафема	анафема, аластау, қарғыс
375.	анахронизм	анахронизм
376.	ангажированность	икемділік
377.	англиканская церковь	англикан шіркеуі
378.	англокатолицизм	англокатолицизм
379.	ангоб	ангоб
380.	андерграунд	андерграунд
381.	андрогин	андрогин
382.	Андроновская культура	андрон мәдениеті
383.	анимализм	анимализм
384.	Анималистика	анималистика
385.	аниматизм	аниматизм
386.	анимизм	анимизм
387.	анклав	анклав
388.	аннексионист	аннексияшы
389.	анод	анод
390.	аномия социальная	элеуметтік аномия
391.	антагонизм	антагонизм
392.	антагонистическое противоречие	антагонистік қайшылық

393.	антанта	антанта
394.	антей	антей
395.	антиглобализация	антижаһанданушылық
396.	антиглобализм	антиглобализм
397.	антиглобалист	антижаһанданушылық
398.	антидемократизм	антидемократизм
399.	антидемократический	антидемократиялық
400.	антикапитализм	антикапитализм
401.	антиквар	антиквар, көненің көзі
402.	антиклерикализм	антиклерикализм
403.	антикоммунизм	антикоммунизм
404.	антикризисное управление	дағдарысқа қарсы басқару
405.	антилогизм	антилогизм
406.	антиматериалистический	материализмге қарсы
407.	антимонопольный	монополияға қарсы
408.	антинародный	халыққа жат
409.	антинаучный	ғылымға қайшы
410.	антиномия чистого разума	таза зерде антиномиясы
411.	антиобщественный	қоғамға жат
412.	антипатия	антипатия
413.	антипатриотический	антипатриот
414.	антипация	антипация
415.	антипсихологизм	антипсихология
416.	антирелигиозный	дінге қарсы
417.	антисемит	антисемит
418.	антисемитизм	антисемитизм
419.	антисоветизм	антисоветизм
420.	антисцентизм	антисцентизм

Ресмиет

421.	антитезис	антитезис
422.	антитеррористический	антитеррорлық, лаңкестік-ке қарсы
423.	антитринитарии	антитринитарийлер
424.	антиутопия	антиутопия
425.	антифашизм	антифашизм
426.	антихрист	антихрист
427.	антихудожественный	антикөркемдік
428.	античная культура	антикалық мәдениет
429.	античная логика	антикалық логика
430.	античный философия	антикалық философия
431.	античный	антикалық
432.	античный	антикалық
433.	антиэдип	антиэдип
434.	антропология	антропология
435.	антропология историческая	тарихи антропология
436.	Антропология культурная	мәдени антропология
437.	Антропология философская	философиялық антропология
438.	антропоморфизм	антропоморфизм
439.	антропоморфность	адам пішінділік
440.	антропоморфный	адам пішінді
441.	антропоморфы	адам пішінділер
442.	антропонимика	антропонимика
443.	антропопаизм	антропопатизм
444.	антропософия	антропософия
445.	антропосоциология	антропоәлеуметтану
446.	антропофагия	антропофагия
447.	антропоцентризм	антропоцентризм

448.	антураж	антураж
449.	анфас	анфас
450.	аншлюс	күштеп қосып алу, аншлюс
451.	апатриды	апатридтер; азаматтығы жоқтар
452.	апейрон	апейрон
453.	апелла	апелла
454.	апис	апис
455.	апломб	апломб
456.	апогей	апогей
457.	аподейктика	талассыз дәлел
458.	апокалипсис	апокалипсис
459.	апокатастасис	апокатастасис
460.	апокриф	апокриф
461.	аполитизм	бейсаясатшылдық
462.	аполитичный	бейсаясатшыл
463.	аполлон	аполлон
464.	апологенита	апологенита
465.	апологеты	апологеттер
466.	апология	апология, мадақтау
467.	апоретика	апоретика
468.	апория	апория
469.	апостериори	апостериори
470.	апостериорный	апостериорлық
471.	апофанзис	апофанзис
472.	апофатическая теология	апофатикалық теология
473.	апофема	апофема
474.	апофеоз	апофеоз
475.	апперцепция	апперцепция
476.	априори	априори

477.	ар брют	ар брют
478.	ар деко	ар деко
479.	арабеска	арабеска, арабы өрнек
480.	ареопаг	ареопаг
481.	Ареопагитики	ареопогитиктер
482.	арес	арес
483.	ариадна	ариадна
484.	арианство	арианшылдық
485.	аристократизм	ақсүйектік
486.	аристократия	ақсүйектік басқару
487.	аркадия	аркадия
488.	армагеддон	армагеддон
489.	ароморфоз	ароморфоз
490.	артхашастра	артхашастра
491.	архаизация	архаизация, көнелендіру
492.	архаика	архаика, көнелік
493.	архангелы	архангелдер
494.	Архат	Архат
495.	архиерей	архиерей
496.	архимандрит	архимандрит
<i>Бекітілген халықаралық терминдер</i>		
497.	абсолют	абсолют
498.	абстракт	абстракт
499.	абстракция	абстракция
500.	абсурд	абсурд
501.	автономия	автономия
502.	авторитарный	авторитарлық
503.	агентство	агенттік
504.	агностицизм	агностицизм

505.	агрессия	агрессия
506.	адвокат	адвокат
507.	адекватность	адекваттылық
508.	адрес	мекенжай
509.	академизм	академизм
510.	аккумулятивное	аккумуляциялау
511.	акт	акт
512.	актив	актив
513.	актуальный	өзекті
514.	акционизм	акционизм
515.	акцент	акцент
516.	альтернатива	балама
517.	аморализм	аморализм
518.	амортизация	амортизация
519.	аналог	аналог
520.	анти	анти
521.	апелляция	апелляция
522.	апология	апология
523.	апробация	апробация
524.	аргумент	аргумент
525.	ассигнация	ассигнация
526.	ассортимент	ассортимент
527.	атрибут	атрибут
528.	аттестация	аттестаттау
529.	аукцион	аукцион
530.	аут	аут
531.	аутентичность	теңтүпнұсқалық
532.	аффект	аффект

	Б	
533.	база	база
534.	бизнес	бизнес
535.	банкрот	банкрот
536.	био	био
537.	биржа	биржа
538.	бюрократизм	бюрократизм
539.	банк	банк
540.	бартер	бартер
541.	бланк	бланк
542.	блок	блок
543.	бюллетень	бюллетень
544.	буклет	буклет
545.	буфер	буфер
546.	батарея	батарея
547.	бойлер	бойлер
548.	бригада	бригада
549.	борт	борт
550.	банкет	банкет
551.	балл	балл
552.	бонус	бонус
553.	брокер	брокер
554.	брошюра	кітапша
555.	бюро	бюро
556.	брифинг	брифинг
557.	библиография	библиография
558.	бестселлер	бестселлер
559.	бланш	бланш
560.	блогер	блогер

561.	бренд	бренд
	<i>В</i>	
562.	вариация	вариация
563.	вакуум	вакуум
564.	вакансия	вакансия, бос жұмыс орны
565.	вирус	вирус
566.	вербально	вербалды
567.	версия	версия
568.	виза	бұрыштама; виза
569.	вице	вице
570.	виртуальный	виртуалды
571.	валюта	валюта
572.	вектор	вектор
573.	волонтер	волонтер
	<i>Г</i>	
574.	гарантия	кепіл
575.	галактика	галактика
576.	генезис	генезис
577.	гендер	гендер
578.	генетика	генетика
579.	генеалогия	генеалогия
580.	генофонд	тектік қор
581.	геноцид	геноцид
582.	гипотеза	гипотеза
583.	гид	гид
584.	гимназия	гимназия
585.	глобализация	жаһандану
586.	гносеология	гносеология
587.	гонорар	гонорар; қаламақы

Ресмиет

588.	гуманизация	ізгілендіру
589.	графика	графика
590.	грамота	грамота
591.	гриф	гриф
592.	грант	грант
	<i>Д</i>	
593.	девальвация	девальвация
594.	деградация	деградация
595.	декларация	декларация
596.	декрет	декрет
597.	детектив	детектив
598.	дефект	дефект
599.	делимитация	делимитация
600.	демобилизация	демобилизация
601.	деморализация	деморализация
602.	депортация	депортация
603.	департамент	департамент
604.	депозит	депозит
605.	демократизация	демократияландыру
606.	децентрализация	орталықсыздандыру
607.	диалектика	диалектика
608.	дифферент	дифферент
609.	диверсификация	эргараптандыру
610.	динамичность	серпінділік
611.	дискуссия	пікірсайыс
612.	директор	директор
613.	догматизм	догматизм
614.	доминирование	үстемдік
615.	донор	донор

<i>И</i>		
616.	идеализация	идеализация
617.	идеологизация	идеологиялау
618.	идея	идея
619.	иерархия	иерархия
620.	иммиграция	иммиграция; көшіп келу
621.	импорт	импорт
622.	имидж	имидж
623.	индексация	индекстеу
624.	инновация	инновация
625.	инстанция	инстанция; саты
626.	инкубатор	инкубатор
627.	интеллект	интеллект
628.	интеграция	интеграция
629.	интуиция	түйсік
630.	ипотека	ипотека
<i>К</i>		
631.	касса	касса
632.	категория	категория; санат
633.	класс	сынып; класс
634.	классицизм	классицизм
635.	классификация	классификация; сыныптау
636.	когнитивизм	когнитивизм
637.	коллегия	алқа
638.	компенсация	өтемақы
639.	компонент	компонент; құрамбөлік
640.	консолидация	консолидация топтастыру
641.	конфигурация	конфигурация
642.	координация	үйлестіру

Ресмиет

643.	коррекция	түзөтү
644.	корпус	корпус
645.	кодекс	кодекс
646.	креация	креация
647.	криминал	криминал
	<i>Л</i>	
648.	лаконизм	лаконизм
649.	лазер	лазер
650.	ландшафт	ландшафт
651.	либерализм	либерализм
652.	лицей	лицей
653.	логика	логика
654.	локальность	локалды
655.	лотерея	лотерея
656.	ломбард	ломбард
	<i>М</i>	
657.	максимализм	максимализм
658.	манипуляция	манипуляция
659.	материализм	материализм
660.	марка	таңба
661.	мафия	мафия
662.	магистраль	магистраль
663.	масштаб	масштаб; ауқым
664.	маркетинг	маркетинг
665.	мегабайт	мегабайт
666.	меритократия	меритократия
667.	мессия	мессия
668.	менталитет	дiл; менталитет
669.	механизм	механизм; тетiк

670.	метод	әдіс
671.	методология	әдіснама
672.	миграция	көшіқон; миграция
673.	монополизация	монополияландыру
674.	монография	монография
675.	монополия	монополия
676.	модератор	модератор
677.	мораль	мораль
678.	модель	модель
679.	модуль	модуль
680.	монтаж	монтаждау
681.	монумент	монумент
682.	модернизация	жаңғырту; модернизация
Н		
683.	номинал	номинал
684.	номенклатура	номенклатура
685.	натурализм	натурализм
686.	норма	норма
О		
687.	оппозиция	оппозиция
688.	онлайн	онлайн
689.	облигация	облигация
690.	ориентация	бағдар; ориентация
691.	офис	кеңсе; офис
П		
692.	пароль	күпиясөз
693.	паспорт	паспорт; төлқұжат
694.	платформа	платформа; тұғырнама
695.	позитивизм	позитивизм

Ресмиет

696.	позиция	ұстаным
697.	потенциал	потенциал; әлеует
698.	прагматизм	прагматизм
699.	преамбула	преамбула
700.	прерогатива	Прерогатив
701.	принцип	принцип
702.	проблема	проблема
703.	протекционизм	протекционизм
	<i>P</i>	
704.	реализм	реализм
	<i>C</i>	
705.	сакральнй	киелі
706.	санкция	санкция
707.	саммит	саммит
708.	сканер	сканер
709.	семантика	семантика
710.	серия	серия; топтама
711.	секта	секта
712.	система	жүйе; система
713.	стиль	стиль
714.	стереотип	стереотип; таптаурын
715.	смарткарта	смарткарта
716.	субстанция	субстанция
717.	субсидия	субсидия;
718.	субъективизм	субъективизм
	<i>T</i>	
719.	табель	тәбіл
720.	таблица	кесте
721.	тезис	тезис

722.	театр	театр
723.	тест	тест
724.	терминал	терминал
725.	тенденция	үрдіс; тенденция
726.	температура	температура
727.	теория	теория
728.	тоталитаризм	тоталитаризм
729.	трансформация	трансформация
730.	транш	транш
	У	
731.	унификация	біріздендіру; унификация
	Ф	
732.	фактор	фактор
733.	факс	факс
734.	фармацевт	фармацевт
735.	функция	функция
736.	феномен	феномен
737.	фермер	фермер
738.	фестиваль	фестиваль
739.	филиал	филиал
740.	фирма	фирма
741.	фильм	фильм
742.	формация	формация
743.	формула	формула
744.	фонограмма	фонограмма
745.	фракция	фракция
	Х	
747.	хроника	хроника
748.	хаос	хаос

	Ц	
749.	ценз	ценз
750.	цикл	цикл
751.	цивилизация	өркениет
	Ш	
752.	шаблон	шаблон
	Э	
753.	эволюция	эволюция
754.	экономика	экономика
755.	эвакуация	эвакуация
756.	эйфория	эйфория
757.	эмиграция	эмиграция
758.	этика	әдеп; этика
	Ю	
759.	юриспруденция	юриспруденция
	Я	
760.	ядро	ядро

МАЗМҰНЫ

Мәселе

Ш.Құрманбайұлы. Қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамыту қағидағтары.....	3
Ж.Ахметов. Медицина терминдерін қазақшалауға болады....	17
О.Жұбаева. Ә.Ахмет. Д.Әлімақын. Латын графикасына көшу барысындағы шеттілдік сөздердің таңбалануы.....	24
<i>Ресмиет</i>	36

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ
Авторлардың стилі,
орфографиялық хақы сақталады.

«Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«ТІЛ-ҚАЗЫНА» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығы» КЕАҚ-да
теріліп, беттелді.

Жауапты хатшы **Қ.Есентаев**
Корректор **М.Шіменбаева**
Дизайнын жасап, компьютерлік нұсқасын дайындаған
С.Баубекова

Редакцияның мекенжайы:

Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сығанақ көшесі, 25,
Тел.: 8 (7172) 27-30-43
Tilortalyk@mail.ru

Теруге берілген күні 22.10.2018 ж.
Басуға қол қойылған күні 28.11.2018 ж.
Пішімі 60x84 ¼ Шартты баспа табағы 4,1
Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 4120.

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.